rekenschap

DRIEMAANDELIJKS TIJDSCHRIFT
VOOR WETENSCHAP EN CULTUUR

ABORTUS-PROVOCATUS

MAURICE MERLEAU-PONTY

DE GRENZEN AAN DE GROEI

JUNI 1972 nr. 2
19e JAARGANG

rekenschap

"Books remain essential tools for preserving and diffusing the world's storehouse of knowledge".
"Society has an obligation to ensure that everyone has an opportunity to enjoy the benefits of reading".
"To enable all to share in the world's creativity, the unhampered flow of books is vital".
"Books constitute one of the major defences of peace".

Charter of the Book, 1972
(The Economist, maart '72)

INHOUD

M.K.	**Abortus-provocatus / 49**
C. W. van Essen-Zeeman	**Maurice Merleau-Ponty / 54**
P. Krug	**Humanistische Verkenningen II / 67**
Libbe van der Wal	**Van beide zo'n beetje / 74**
H. Bonger	**Hotel Eden / 87**
Paul Postma	**De grenzen aan de groei / 89**
P. Spigt	**Notities van een lezer / 94**

Abortus - provocatus

Vier jaar geleden, op 19 oktober 1968, belegde de Humanistische Stichting Socrates een conferentie van medici en juristen over het abortusvraagstuk. Ondanks verschillen van mening op tal van punten was toen een ding duidelijk: de strafbaarheid van de arts die abortus uitvoert moet uit onze wetgeving verdwijnen.

Nadat enige tijd het vraagstuk uit de belangstelling leek te geraken is nu het tegendeel het geval. Dagelijks schrijven de kranten erover; medische tijdschriften staan wekelijks vol met artikelen van de meest uiteenlopende strekking; het Nederlands Juristenblad laat zich niet onbetuigd; een stichting ter bevordering van de belangen van het ongeboren kind is opgericht en liet zelfs een dagboek van een ongeborene verschijnen. Op 25 juni 1970 (ook al weer twee jaren geleden) dienden Lamberts en Roethof een initiatief-ontwerp van wet bij de Tweede Kamer in. De regering maakte de abortus tot onderdeel van haar programma en ontwierp inmiddels een eigen wetsontwerp. Een groep Nijmeegse hoogleraren onder leiding van Prof. Struycken maakte ook een ontwerp van wet en bood dit de leden der Tweede Kamer aan. En zeer recentelijk publiceerde mr. van Till-d'Aulnis de Bourouil een studie over de abortus, welke concludeert dat voor een bepaald tijdstip de vrucht als prehumaan moet worden aangemerkt en dat voor dat tijdstip verwijdering daarvan strafrechtelijk en tuchtrechtelijk zonder betekenis is.

De discussies, weer sterker opgelaaid door uitspraken van een bekende nieuwbenoemde bisschop, zijn warrig en geëmotioneerd en het is niet aantrekkelijk daarin nogeens een stem te laten horen. Toch is het een zaak die humanisten ook bijzonder aangaat, want — hoe men het ook keert of wendt — het gaat om iets dat met leven en dood heeft te maken, om iets waardoor de mens in zijn vrije ontplooiing in hoge mate wordt geraakt en om iets dat de menselijke verantwoordelijkheid op de proef stelt.

Ik spreek nog over de bovengenoemde wetsontwerpen. Eerst vraag ik aandacht voor de ,,kreten'' die de discussie lijken te beheersen. Deze kreten zijn: ,,Abortus is moord'' en ,,Baas in eigen buik'. Net als reclame-slagzinnen voor wasmiddelen willen deze kreten kernachtig uitdrukken — en ook inhameren — waarom het gaat, maar helaas belet dat niet dat ze vaak versluierend werken en misverstand wekken. Zo ook het abortusvraagstuk. Dit is niet een probleem dat zich voor een samenvatting in enkele woorden leent. Poogt men dat toch dan dreigen misvattingen.

„Abortus is moord" wil duidelijk weergeven dat abortus betekent dat opzettelijk een menselijk wezen van het leven wordt beroofd en dat zulks in hoge mate laakbaar is.

Wat is precies menselijk leven? En wanneer, op welk tijdstip, begint het? Vragen die de mensheid al eeuwen bezig houden en waarop tot dusver nog geen bevredigend antwoord is gevonden. Juist met betrekking tot de abortus heeft men zich de eeuwen door het hoofd gebroken over de vraag of, wanneer en waarom die geoorloofd zou zijn. Ook de christelijke kerk hield zich daarmee intensief bezig en na verschillende, min of meer tegenstrijdige opvattingen, decreteerde in 1150 Gratianus dat onderbreking van zwangerschap was geoorloofd voor het tijdstip waarop de vrucht een ziel heeft. Theologen moesten verder maar bepalen wanneer dit tijdstip was aangebroken en eeuwen lang heeft gegolden dat de vrucht op de 40e dag na de bevruchting een ziel verkrijgt. Maar ook dit — willekeurige — tijdstip kon niet voldoen en in 1588 bepaalde Sixtus V dat geen onderscheid mocht worden gemaakt tussen een vrucht met of zonder ziel en sedertdien wordt vrijwel algemeen aangenomen, tot op de huidige dag, dat menselijk leven op het ogenblik van bevruchting aanvangt.

Ik zeg tot op de huidige dag, want ziet, er komt toch weer twijfel. Een duitse medicus en theoloog, W. Ruff publiceerde in 1971 een artikel over embryologisch onderzoek van hersenen van een vrucht en leidt daaruit af dat eerst na de 40e dag na de bevruchting mogelijkheid bestaat tot wat wij „menselijk leven" plegen te noemen. Deze geleerde meent dan ook dat pas na die dag onderbreking van zwangerschap als het doden van een menselijk wezen kan worden beschouwd. Andere embryologen kwamen tot andere tijdstippen. Het lijkt niet zo erg belangwekkend. Wel opvallend is dat de discussies van kerkvaders in vroeger tijden zich lijken te gaan herhalen.

De historie relativeert de kreet „Abortus is moord".

Ernstiger is dat de slagzin ook misleidend is.

Ik wil er best van uitgaan dat menselijk leven aanwezig is van het tijdstip van bevruchting. Het gaat dan echter niet om de vraag of verwijdering van de vrucht „moord" oplevert, maar om de vraag of er omstandigheden denkbaar zijn waarin een dergelijke verwijdering is geoorloofd. De gebruikers van de kreet zullen dat ook wel bedoelen. Maar de vraag of er omstandigheden denkbaar zijn waarin zwangerschapsonderbreking geoorloofd is is reeds heel lang geleden achterhaald! Alom, ook door de christelijke kerk en ook door de katholieke kerk (die zich daartegen het langst heeft verzet), wordt aanvaard dat onderbreking van zwangerschap is toegestaan wanneer er gevaar bestaat voor het leven van de vrouw bij het uitdragen daarvan. Duidelijk is dan dat de leuze nog slechts kan bedoelen dat er ook omstandigheden zijn waarin abortus met moord gelijk moet worden gesteld.

Het begrip „gevaar voor het leven" is rekbaar. Ik laat maar daar dat ook bij zuiver lichamelijke aandoeningen geenszins altijd met zekerheid kan worden vastgesteld of en in welke mate zij bedreigend voor het leven zijn. In elk

geval zijn wij er altijd op uit om risico's te vermijden en zo kunnen lichamelijke afwijkingen en aandoeningen zeer verschillend worden gewaardeerd. Wij besteden nu ook aandacht, en in toenemende mate, aan gevaren voor de geestelijke gezondheid en eigenlijk is de vraag of lichamelijke en geestelijke gezondheid nog van elkaar kunnen worden onderscheiden geen vraag meer. Het is dan ook slechts een stap verder om bij het onderzoek naar „levensbedreigende omstandigheden" ook te betrekken de invloed van zwangerschap en/of geboorte op het totale ook sociale, welzijn van de moeder en zelfs van het te verwachten kind.

Mij lijkt dat de discussies nog slechts kunnen gaan over het bepalen van grenzen. Grenzen aan de geoorloofdheid van de abortus. Maar grenzen liggen, zelfs geografisch, niet vast en kunnen verschuiven. Naar plaats en tijd zijn er, waren er en zullen er zijn verschillen van opvatting over de vraag waar de grens moet liggen.

Ik meen dat altijd een nauwkeurige afweging van belangen zal moeten geschieden. Deze afweging kan verschillend uitvallen, afhankelijk van de personen die er bij zijn betrokken en die zijn in de allereerste plaats de vrouw die zwangerschapsonderbreking begeert en de arts wiens medewerking wordt verlangd. Zo kom ik tot de tweede leuze, die ik signaleerde, de leuze „Baas in eigen buik". Het is spijtig, maar de Dolle Mina's hebben deze kreet niet uitgevonden. Zij dateert al uit de twintiger jaren, toen in Frankrijk, op het voetspoor van verworvenheden van de Russische revolutie de leuze „Ton corps est à toi" opgang maakte bij propaganda voor vrijheid van abortus. Zij betekende toen dat de vrouw die abortus wenst, die ook moet kunnen verkrijgen en dat is, dunkt me, hetzelfde als de huidige leuze.

Maar — en dat is de misvatting die hier dreigt — de leuze kan en mag naar mijn mening niet betekenen dat de wens van de vrouw, die zwangerschap wenst te zien onderbroken, alleen van beslissende betekenis is. Er zijn immers voor de uitvoering van abortus tenminste twee mensen nodig, de vrouw en de arts, die beiden zelfstandig en naar eigen geweten, met elkaar, tot een overeenstemmende beslissing moeten komen.

Hoe zwaar men het weloverwogen besluit van de vrouw om het kind waarvan zij zwanger is niet te baren wil laten wegen, de arts kan daardoor niet worden ontslagen van de plicht zich zelfstandig af te vragen of hetgeen wat van hem wordt verlangd verantwoord is. Hij is reeds daarom daartoe verplicht omdat de abortusingreep, hoe gering die ook zou zijn, risico meebrengt voor lichamelijke en geestelijke gezondheid, ook voor het totale welzijn, van de betrokken vrouw. Ook als waar zou zijn dat het risico verbonden aan de abortusingreep geringer zou zijn dan de risico's van een normale bevalling, dan nog dient elke arts, van wie actief ingrijpen ter verstoring van een natuurlijke gang van zaken wordt gevraagd, zich zulks te realiseren. Zowel ten aanzien van lichamelijke gezondheid als ten aanzien van de psychische verwerking van de ingreep (voorzover van elkaar te scheiden) brengt de abortusingreep risico's met zich.

De arts, die tot medewerking wordt geroepen zal zich er dan ook telkens opnieuw van moeten vergewissen of de belangen van zijn patiënte het nemen van risico aanvaardbaar maken en bij de afweging dier belangen dient hij het totale welzijn van de patiënte en het toekomstige kind te betrekken, waarbij hij het is die zal moeten waken voor lichtvaardige besluitvorming van de patiënte.

En zo ben ik weer terug bij de grenzen die voor uitvoering van de abortus naar de omstandigheden van elk geval afzonderlijk zullen moeten worden getrokken.

Tot zover over de „bazigheid in eigen buik".

Hoe staat het nu met de eerder genoemde wetsontwerpen?

Onze huidige wetgeving, die het verrichten van abortus door een arts strafbaar stelt, heeft niet belet dat de praktijk een redelijke weg heeft gevonden om de arts die op verantwoorde wijze handelt vrijuit te doen gaan. De abortusvrijheid is aanzienlijk verruimd en het verrijzen alom in den lande van „abortusklinieken" doet onze wettelijke bepaling op een dode letter gelijken.

Klaarblijkelijk wil het regeringsontwerp een aantal regels voorschrijven waaraan artsen zich bij abortus moeten houden en overtreding dier regels brengt strafbaarheid mee. Ik betreur dit. Er is geen enkele andere medische verrichting die in onze wetgeving specifieke regeling heeft gevonden en ik kan niet inzien waarom daaraan wel behoefte zou bestaan voor de abortusingreep en niet voor geheel anderssoortige behandelingen met, b.v., zeer gevaarlijke geneesmiddelen.

Maar ernstiger is dat, zoals ook in het verleden is gebleken, regelingen van deze aard de gang naar de onbevoegde, de illegale aborteur, bevorderen en het zelfstandig knoeien met de breinaald in de hand werken.

Overigens denk ik dat, tot welke wetgeving wij ook komen, de praktijk van het maatschappelijk leven zich van al te knellende banden daarvan zal weten te bevrijden, zoals in het verleden ook gebeurde en zoals talloze voorbeelden in ons rechtsverkeer tonen.

Het ontwerp van de Nijmeegse hoogleraren wil een voorafgaande rechterlijke machtiging voor de arts, die tot abortus wordt geroepen. Ik laat maar terzijde dat vragen en verkrijgen van dergelijke machtigingen al spoedig tot een misschien hinderlijke, maar nauwelijks ernstig belemmerende, formaliteit zal worden.

Veel ernstiger is dat deze hoogleraren een hele reeks gevallen opsommen waarin geen machtiging zal mogen worden verleend (ook al een novum in onze wetgevingstechniek) en een daarvan is dat het ook verboden is abortus goed te keuren wanneer bij het te verwachten kind gebreken in de lichamelijke gezondheid of validiteit zijn te verwachten. Het ontwerp was er eerder dan de recente bisschoppelijke uitspraken, maar stoelt op dezelfde gedachtegang: de mens — ook het te verwachten kind — dient zijn kruis te dragen.

Met het ontwerp van Lamberts en Roethof dat de strafbaarheid van de medicus radicaal wil schrappen, stem ik in. Medici die, hoe dan ook, hun beroep

onjuist uitoefenen — en dat kan bij abortus het geval zijn bij onvoldoende verantwoorde besluitvorming dan wel bij handelen onder medisch onaanvaardbare omstandigheden — kunnen voor medische tuchtcolleges ter verantwoording worden geroepen en deze colleges beschikken zelfs over verdergaande maatregelen ter correctie dan de strafrechter.
Wel moeten we ons realiseren dat ook het ontwerp Lamberts en Roethof geen richtlijnen geeft voor de grenzen waarbinnen abortus toelaatbaar is. Ik acht dit bepaaldelijk niet onjuist, want ik meen dat geen wettelijke regeling die vloeiende en bewegelijke grenzen kan vastleggen. Maar uiteindelijk gaat het wel om die grenzen en door elk voorschrift daaromtrent achterwege te laten stellen we een hoog vertrouwen in de medische stand. Immers het zijn de medici die telkens opnieuw tot het bepalen van die grenzen worden geroepen. Moeten we daartegen opzien? Ik dacht van niet. Het afwegen van belangen en het nemen van risico is iets wat de medicus dagelijks doet, waaraan hij zich niet kan en mag onttrekken en waarin van hem wijsheid en ervaring mag worden verwacht.

M.K.

Maurice Merleau-Ponty (1908-1961)

Merleau-Ponty was filosoof in hart en nieren. Daar bij dit artikel oorspronkelijk de gedachte aan een vergelijking met Sartre medespeelde, moet dit gezegd worden, hoezeer deze woorden: filosoof en hart vele vakfilosofen ook als een contradictio in terminis in de oren mogen klinken. Merleau-Ponty richtte zich met zijn gehele persoon op de kernproblemen van de mens. Het laatste werk, dat onder de titel „Le visible et l'invisible" onafgewerkt door hem na zijn dood in 1964 werd uitgegeven, stelt de problemen zelfs als het ware geheel opnieuw met deze woorden: „Nous voyons les choses mêmes, le monde est cela que nous voyons: des formules de ce genre expriment une foi qui est commune à l'homme naturel et au philosophe dès qu'il ouvre les yeux, elles renvoient à une assise profonde d'opinions muettes impliquées dans notre vie. Mais cette foi a ceci d'étrange que, si l'on cherche à l'articuler en thèse ou énoncé, si l'on se demande ce que c'est que NOUS, ce que c'est que VOIR et ce que c'est que CHOSE ou MONDE, on entre dans un labyrinthe de difficultés et de contradictions".[1]
Wie zijn dat, die „wij" die deze vragen stellen?
Wat wil dat zeggen, dat „zien" dat wij doen?
Wat is die „wereld", wat is een „ding" voor iets?
Het zijn vragen, die al vele eeuwen geleden voor het eerst gesteld werden. De antwoorden, telkens weer andere hierop gegeven in de loop der tijden, richtten zich hierbij vooral op het probleem: hoe is het eigenlijk, wat is de werkelijkheid, wat is de waarheid? Deze antwoorden gaan uit van de veronderstelling, dat er een werkelijkheid tegenover ons zou zijn, een natuurlijke veronderstelling zoals boven door MP beschreven. Op deze veronderstelling zelf gaan de antwoorden niet in. Zij houden zich direct bezig met de vraag of de mens de werkelijkheid kan leren kennen zoals deze is.
MP kan dit niet meer, ja, steeds minder naarmate hij zich na het doordringen van dit besef gedwongen ziet zijn vraagstelling steeds opnieuw te formuleren. Hij zoekt een vraagstelling, een beschrijving waarbij de „opinions muettes" „stilzwijgende veronderstellingen" zoveel als mogelijk aan het licht gebracht

[1] Wij zien de dingen zelf, de wereld is dat wat we zien: formuleringen van deze aard laten een geloof (foi) zien, dat de gezonde mens en de filosoof gemeen hebben, zodra zij de ogen openen, deze formuleringen verwijzen naar een diepe grond van onuitgesproken overtuigingen (opinions muettes) waarvan ons leven doortrokken is. Maar dit geloof heeft iets vreemds, namelijk dat als men het probeert te formuleren als stelling of uitspraak, als men vraagt: wat is dat eigenlijk „wij", wat is dat eigenlijk „zien" en wat is dat eigenlijk „ding" of „wereld", dat men dan in een labyrint van moeilijkheden en contradicties terecht komt".

en verantwoord zijn.
Wat blijkt namelijk? MP ziet het geloof, zoals hij het noemt „la foi perceptive", dat achter genoemde vraagstelling schuil gaat. Voor een bevredigende (nu niet meer adekwate) vraagstelling moet dit onderzocht worden. Een voorbeeld om duidelijk te maken wat hier het probleem is: de Griekse sceptici twijfelden aan de mogelijkheid voor de mens de werkelijkheid te leren kennen zoals deze is. Dit lijkt een radicaal standpunt, een radicale uitspraak. Maar deze uitspraak raakt slechts één van de wortels van het probleem. Het geloof aan het bestaan van een werkelijkheid, wat deze ook zijn moge, tegenover de mens, is ongebroken.
En zij zijn niet de enigen. Ditzelfde geloof is te vinden ook bij al diegenen die MP idealisten en realisten noemt en waartegen hij in verband met zijn eigen vraagstelling steeds weer in het veld trekt. Ook bij dezen is een tweedeling te vinden: of men nu stelt dat de dingen, die wij waarnemen reëel zijn en dan het probleem bespreekt hoe de mens deze kan benaderen of dat men stelt dat de menselijke geest de ware achtergrond van wat hij waarneemt kan peilen, waarbij het erom gaat zich los te maken van alle begoochelingen, beide groeperingen geloven in een Werkelijkheid of Waarheid en beide spreken alleen over de obstakels, die de mens moet overwinnen om deze te bereiken. Dit „geloof" echter houdt al een positiebepaling in. Het is al een keuze. Het stellen van de vragen, waar al deze filosofen zich mee bezig houden, wat is de werkelijkheid, wat is de waarheid, wat „is" er eigenlijk, wat is het „zijn", wat zijn de „zijnden", wat is het „niet-zijn", het „niet" hiertegenover, al deze vragen zelf zijn bepaald door het geloof in de zin van deze vragen. Elke vraag is al een keuze, een positiebepaling.
MP verwijt zijn voorgangers niet, dat zij dit niet inzien, maar hij ziet het als zijn taak en als de taak van elke filosoof („Eloge de la philosophie") vóórt te bouwen op de onderscheidingen, gedachten van zijn voorgangers en niet bij hun onderscheidingen te blijven staan.
Het is niet zijn bedoeling de ander te kontroleren in diens gedachtengang. Hij wil de kern van de gedachtengang van de ander zelf doorzien en groeit als het ware zelf, vindt zijn eigen weg en inzichten, aan de hand van die explorations.
De weg, die MP ging, om inzicht te krijgen, blijkt zelf ten slotte de kern te zijn van wat uiteindelijk zijn inzichten en opvattingen zijn. Omdat het onmogelijk is hier in korte bewoordingen een duidelijk overzicht te geven van de vele onderwerpen, waarin hij zich verdiepte (men zie de inhoudsopgave van zijn boeken aan het slot van dit artikel genoemd) meen ik er goed aan te doen ons te beperken tot een problemengroep, die meer dan enig ander het hierboven genoemde duidelijker kan maken.
Het gaat om wat ik de driehoek zou willen noemen van waarneming, taal, en het onzichtbare. Dat het voor MP een hoofdprobleemgroep, mogelijk de hoofdprobleemgroep is, blijkt uit de titels van twee van zijn hoofdwerken: „Phénoménologie de la perception" en „Le visible et l'invisible". Hij verdiept zich

opnieuw in het raadsel van mens en wereld en tracht te beschrijven wat hij ziet: mens en wereld. Contactpunt: de waarneming. Hoe werkt de waarneming?
Ik zie de tafel voor mij. Eigenlijk zie ik er maar één kant van, drie hooguit. Toch zeg ik: ik zie de tafel en ik bedoel, vreemd genoeg, de tafel in zijn geheel. Op grond van mijn ervaring zeg ik dat. Ik ken mijn tafel. Ik weet hoe hij er uit ziet, aan alle kanten. Mijn ervaring van vorige keren speelt mee in mijn waarneming van nu. Niet alleen het zien ervan, ook mijn aanrakingen, mijn er om heen lopen, zijn kwetsbaarheid of sterkte, zijn grootte. Ontelbare factoren uit het verleden spelen mee, onbewust voor mij, als ik zeg: ik zie de tafel voor mij.
Hoe komt deze waarneming tot stand? Kan ik hier spreken van een causaal verband? Deed de tafel de waarneming in mij ontstaan? Ben ik passief, aangedaan? Dat kan men niet zonder meer stellen. Ik was actief in mijn waarnemen, mijn ervaring speelde mee om de waarneming tot stand te brengen. Maar ik kan ook niet zeggen, dat ik in geen enkel opzicht passief was. De tafel is mede van invloed geweest op zijn minst gezegd voor het ontstaan van deze waarneming.
Mijn waarneming is een merkwaardig iets. Het is een gebeuren, één ongedeeld gebeuren, waarin ik achteraf tal van factoren kan gaan onderscheiden. Niet alleen mijn ervaring, mijn verleden speelt er in mee, ook mijn reiken naar de toekomst, mijn bedoelingen. Waarom zei ik zo juist, ik zie de tafel voor mij. Omdat ik het plan had hier al schrijvend duidelijk te maken aan anderen waarover MP gedacht en geschreven heeft. En deze instelling naar de toekomst speelt in al mijn waarnemingen mee, zo niet bewust dan onbewust. Ik zie alleen wat zinvol is, voor mij, nu. Ik ben voortdurend ingesteld op een voortzetting van mijn leven. Er is een soort instinct om te blijven leven dat me doet bewegen en handelen en dat me doet opmerken wat ik nodig heb. Als ik spreek over tijd en ruimte, die hierbij meespelen, heb ik maar een enkel facet genoemd. Want hoe komt het dat ik deze woorden: „Ik zie een tafel voor mij", zeg. Ik beheers de taal, een instrument kan men zeggen, dat in de loop van ontelbare jaren en eeuwen door de mens is ontwikkeld en waar ik mee heb leren omgaan. Een instrument met zoveel kanten, zoveel mogelijkheden ook weer, dat men hier niet op uitgekeken raakt. Door de taal eigen ik me de dingen, die ik waarneem, in zekere zin toe. Ik kan ze herkennen door ze te benoemen. En ik kan erover spreken met anderen. Hoe zou ik met anderen over een bepaalde ster of planeet kunnen spreken als de mens er geen naam aan gegeven had, een teken voor bedacht had.
En dit geldt even goed voor de dingen van het dagelijkse leven. Voortdurend wisselen we van gedachten en verstaan we elkaar door middel van de beschikbare taal. Maar de taal is niet alleen een verzameling van woorden of tekens. De taal is als een soepel net dat we over het gebeuren heen gooien; met zijn grammaticale verbindingen vangen we veel meer dan losse dingen. Het is vreemd. Er bestaan geen losse dingen als men het goed beziet. Mijn

waarneming is nooit waarneming van één los ding. Er is een samenhang. Ik zie de tafel afsteken tegen zijn omgeving. Ik onderscheid hem van al het andere er om heen. Ik pik hem op een bepaalde wijze uit zijn verband, lijkt het. En met de taal heb ik een soortgelijk net van betekenissen en relaties, waar ik mee werk, al lijkt het soms net als bij de waarneming, dat ik het maar aan één punt met twee vingers ophoud om het een ander te laten zien. In mijn waarnemingen, of ik er nu over spreek of niet, speelt dit hele taalvermogen mee.

Dit taalvermogen is niet alleen een bezit aan kennis, neen, het is een menselijk vermogen van relaties, knopen, verbindingen leggen, onderscheidingen maken. (Men kan er mee spelen, vraag maar aan Wittgenstein). Men moet hier ook het woord „cultuur" bij betrekken. Want met de taal hebben we een stuk cultuur van het verleden in handen. En de taal staat hierbij niet los van de andere facetten van de cultuur. Onze ervaringen van oog en tong in gedachte staan niet los van de ervaringen met onze handen, ons bewegen, ons tasten, ons beschikken over en gebruik maken van de cultuurgoederen om ons heen, de mogelijkheden, die de cultuur ons biedt, zeg maar penselen als voorbeeld, om zelf scheppend bezig te zijn. Elk ding is als een penseel, biedt de mogelijkheden voor gebruik. We leren de dingen en hun mogelijkheden bespelen als een harpspeler zijn harp. Zo biedt het verworvene, de resultaten van de cultuur, ons mogelijkheden om verder te scheppen. Elk gebruik kan men een schepping noemen.

Het is nog vreemder. De waarneming, die ik doe, daarvan denk ik, dat ik hem zelf doe, alleen als individu. Maar ik kan hem alleen doen zoals ik hem doe, omdat ik één van velen ben. Ik ben geworden wat ik ben in het contact met de andere mensen. Ik leerde de eerste handreikingen, mijn eerste geluiden in wisselwerking met mijn omgeving, mijn moeder, mijn ouders. En al wat ik daarna leerde, was in afzet tegen en in contact met een ander. Ik vraag me af of ik iets op mezelf ben. Ik ben produkt van het mij omgevende, de mij omgevenden. Nee, hier geldt hetzelfde dat gold bij de waarneming zo juist, ik ben passief maar ook actief betrokken in het gebeuren dat mijn leven is en in het gebeuren dat tevens het leven van al de anderen is. In al mijn doen en laten ben ik afhankelijk, bepaald door anderen en bepalend, van invloed op anderen.

We spraken eerst over de waarneming alleen. Laten we daarnaar terugkeren. Ik richt mijn aandacht op de tafel. Daarbij vervaagt al het andere uit mijn aandacht. Een ander kijkt naar mij terwijl ik naar de tafel kijk. Stel, hij kan in mijn hersens kijken en ziet daar bewegingen of neemt er een gebeuren van welke aard ook waar. Kan men nu zeggen, die bewegingen of dat gebeuren is oorzaak van mijn waarneming? Dat is een taal, een woordgebruik dat hier niet past. Over oorzaak spreken we bij invloed van twee dingen op elkaar. Het water van de kraan maakt mijn handen nat. Maar hier was geen sprake van twee dingen. Als er gezegd wordt: het lichaam heeft invloed op de ziel, dan spreekt men over lichaam en ziel alsof het ook dingen waren. Maar daardoor

raakt men het eigenlijke gebeuren niet. Dit is geen accurate beschrijving van een waarneming. Dat moet in andere termen, in andere categoriën.
We zagen dit punt al het begin van ons betoog. Zonder het te beseffen heeft men, over waarheid en werkelijkheid sprekend, over vragen van zijn en niet-zijn, daarover gesproken zoals men over dingen spreekt, alsof het dingen waren. Dat is verwarrend. Men moet iets beschrijven met termen die daarvoor passend zijn. Het is niet onbegrijpelijk dat dit gebeurd is. De mens is allereerst bezig met de „dingen" om hem heen. Ook dat kan men niet zeggen. De mens handelt en doet in contact met wat hij waarneemt, ervaart. De voorwerpen om hem heen werden pas tot „dingen" tot wat wij dingen noemen, toen zijn verstand zo ver ontwikkeld was dat hij kon theoretiseren, los van het verband waarin hij ze aantrof. Dat is nog niet goed geformuleerd. Men moet zeggen, naarmate hij meer en meer abstract algemener ging denken, theoriën ging opbouwen, werden de voorwerpen, die hij hanteerde in zijn gedachten tot „dingen", tot „zijnden" met een statisch bestaan in zijn gedachten. Hij kreeg inderdaad met dingen te maken. Voorzover hij dacht en zijn gedachten invloed hadden op zijn handelen, leefde hij in een wereld van „dingen". Het voorwerp kan in gedachten tot een „ding" worden. En voorzover gedachten het dagelijkse handelen beïnvloeden, kunnen „dingen" invloedrijk zijn. We zien in gedachten de werkelijkheid bestaan uit dingen.
Zo ook het Zijn en het Niet-Zijn, de Zijnden, het zijn produkten van ons denkvermogen, ons abstraheervermogen. We gebruiken deze produkten bij onze analyses van wat wij waarnemen. De wetenschappen kunnen zich zonder deze termen, begrippen, niet ontplooien. Maar zegt MP uitdrukkelijk, we moeten daarbij niet vergeten, dat het produkten van ons zelf zijn, hypothesen, werkinstrumenten. Deze termen, deze instrumenten met hun afgeperkte betekenis, verwijzen naar de voorwerpen en al datgene waar wij mee te maken hebben, maar ze beschrijven ze niet uitputtend met al wat hierin voor ons aan betekenis en belang gevonden wordt en gevonden kan worden. We denken dat de wereld zo is als wij hem in onze theoriën bevonden hebben. We hebben lang gedacht, beter gezegd, dat de wereld zo is als we hem in onze theoriën hebben bevonden. Maar nu zien we, dat dit „geloof" aan die wereld van ons denken geen totaal-vatting geeft en nader bezien moet worden. MP zoals reeds gezegd, ziet het als de taak van de filosoof steeds weer opnieuw op de laatste diepste ervaringen terug te gaan en nu speciaal op onze acties en reactiewijzen, ons leven en ervaren vóórdat we nadenken over het waargenomene.
We spraken over mijn waarnemen van de tafel en het gelijktijdig „gebeuren" in mijn hersens. MP beschrijft dit als een eenheid. Hij zegt, de scheiding lichaam (corps) en ziel of geest is een splitsing achteraf door ons aangebracht. Als we het waarnemen goed willen beschrijven, moeten we spreken van een „corps vivant". Het lichaam gezien als een ding is een abstractie door ons aangebracht. Ons waarnemen is niet de werking van een of twee dingen met de naam lichaam en/of ziel. Ons waarnemen is een lichamelijk

erváren. De wereld waarin we ons bevinden, is het produkt van onze lichamelijke ervaringen. Als we de wereld betasten, leren we de tastbare wereld kennen. Als we de wereld alleen maar horen, leren we een wereld van geluid kennen. Met welk zintuig ook we de wereld aanraken, de daarbijpassende wereld wordt door ons waargenomen.
Het is alweer een abstractie over zintuig tout court te spreken. Via het zintuig, door, nee in het zintuig zijn wij het zelf die aanraken of aangeraakt worden. In Phénoménologie de la Perception (p. 179) schrijft MP: „Mais, pour que l'enfant puisse apercevoir le bleu et le rouge sous la catégorie de couleur, il faut qu'elle s'enracine dans les données sans quoi aucune subsomption ne pourrait la reconnaître en elles, il faut d'abord que, sur les panneaux „bleus" et „rouges" qu'on lui présente, se manifeste cette manière particulière de vibrer et d'atteindre le regard que l'on appelle le bleu et le rouge. Nous disposons avec le regard d'un instrument naturel comparable au bâton de l'aveugle. Le regard obtient plus ou moins des choses selon la manière dont il les interroge, dont il glisse ou appuie sur elles. Apprendre à voir les couleurs, c'est acquérir un certain style de vision, un nouvel usage du corps propre, c'est enrichir et réorganiser le schéma corporel. Système de puissances motrices ou de puissances perceptives, notre corps n'est pas object pour un „je pense", c'est un ensemble de significations vécues qui va vers son équilibre. Parfois se forme un nouveau noeud de significations: nos mouvements anciens s'intègrent à une nouvelle entité sensorielle, nos pouvoirs naturels rejoignent soudain une signification plus riche qui n'était jusque-là qu'indiqué dans notre champ perceptif ou pratique, ne s'annoncait dans notre expérience que par un certain manque, et dont l'avènement réorganise soudain notre équilibre et comble notre attente aveugle".[2]

[2] „Maar opdat het kind het blauw of het rood kan gewaarworden als kleur, moet het voet aan de grond krijgen (s'enraciner) in het gegevene. Zonder dit zou geen enkel vermoeden de kleur erin herkennen. Eerst moet van de blauwe en rode vlakken, die men het kind voorhoudt, die speciale manier van trilling, die speciale manier van aandoen van de blik onderscheiden worden, die men het blauw en het rood noemt. Met onze blik beschikken we over een natuurlijk instrument, dat te vergelijken is met de stok van een blinde. De blik ontvangt de dingen min of meer al naar de manier waarop hij ze ondervraagt, de manier waarop hij er langs glijdt of zich er op hecht. Het leren zien van kleuren, dat is het verwerven van een bepaalde stijl van zien, een nieuw gebruik van het eigen lichaam, een verrijking en herorganisatie van het lichamelijke schema. Het lichaam is een systeem van vermogens, vermogens van bewegen of vermogens van waarnemen. Ons lichaam is niet een object voor een „ik denk". Het is een geheel van betekenissen, die we al levend gevonden hebben (significations vécues), een geheel dat zijn evenwicht zoekt. Soms wordt er een nieuw centrum (noeud) van betekenissen gevormd: onze oude bewegingen herschikken zich in samenhang met een nieuw zintuigelijk gegeven, onze natuurlijke kundigheden ontmoeten plotseling een rijk veld van betekenissen, dat tot dat moment alleen maar vaag aangeduid was in ons gezichtsveld of werkterrein, in onze ervaring alleen aangegeven door een bepaald tekort, en waarvan de verhelderende verschijning plotseling ons evenwicht in een nieuw verband doet terugkomen en waardoor onze blinde verwachting vervuld wordt".

Wij moeten leren zien en al wat we leerden in dit opzicht is niet alleen een verruiming van gezichtsveld maar ook een toename van vermogen. We zijn in staat tot deze nieuwe waarneming. We worden een steeds fijner waarnemend organisme. Elke waarneming is in zekere zin een schepping in twee opzichten. Voordat we nader ingaan op de oorspronkelijke samenhang van waarneming en wereld, dit is weer fout gezegd, de eenheid van waaruit waarneming van (iets in) een wereld ontstaat, het „corps vivant", wil ik twee belangrijke onderwerpen ook hier van de velen, waar MP zich op richtte, voorleggen, omdat zij een indruk geven van de perspectieven, die door MP's onderzoekingen worden opgeroepen en omdat zij nauw samenhangen met het voorafgaande. Ook in de zojuist aangehaalde passage blijkt hoe de mens alleen kan leren waarnemen, zoals hij doet, door zijn contact met andere mensen. De mens leeft, ervaart, in voortdurende wisselwerking met andere mensen, veel meer dan men op het eerste gezicht denkt of verantwoord vindt bij andere denkers. In het hoofdstuk „Le langage indirect et les voix du silence" in het boek „Signes" (dat overigens gericht is speciaal tot Sartre, aan wie dit hoofdstuk opgedragen wordt) vindt men een voorbeeld hiervan, dat tevens het tweede onderwerp, waarop zojuist gedoeld werd, betreft, de taal.

Evenals de waarneming is het spreken een schepping te noemen. MP onderscheidt daarbij de „expressions déjà acquises" van de „expressions en trains de s'accomplir" (p. 58). (Uitdrukkingen die men al verworven heeft van de uitdrukkingen, die bezig zijn zich te vormen). Om de werking van deze laatste te begrijpen vergelijkt MP ze met het werk van een schilder. De schilder ziet geen schilderij voor zich in gedachten, dat hij na-schildert. Dan, zegt MP elders, had hij de behoefte niet het schilderij te maken. Hij vindt wat hij wil uitdrukken pas al doende. Hij haalt aan een verlangzaamde filmafdraaiing, die het penseel van Matisse volgt bij het schilderen dat als ware het een dans, snel, langzaam, aarzelend, dan weer toeschietend zijn weg vindt/zoekt over het doek (p. 57). Zo ook bij het schrijven, krijgt de gedachte pas zijn werkelijke vorm, lijkt een zoeken, vindt zijn vorm, al doende. Het is merkwaardig hoe MP dit formuleert: „Le langage signifie quand, au lieu de copier la pensée, il se laisse défaire et refaire par elle". De taal krijgt betekenis, wanneer deze niet de gedachte copieert, maar zich laat „herconstrueren" (défaire et refaire) door deze. De tekst (p. 56) vervolgt dan:

Signes p. 56. „Le language signifie quand, au lieu de copier la pensée, il se laisse défaire et refaire par elle. Il porte son sens comme la trace d'un pas signifie le mouvement et l'effort d'un corps. . . . Comme le tisserand donc, l'écrivain travaille à l'envers: il n'a affaire qu'au langage, et c'est ainsi que soudain il se trouve environné de sens.

Si cela est vrai, son opération n'est pas très différente de celle du peintre".[3]

[3] Signes p. 56. „De taal betekent iets, wanneer deze niet de gedachte copieert maar zich laat herschikken door deze. Hij brengt zijn betekenis met zich zoals het spoor van een voetstap de beweging en inspanning van een lichaam betekent . . . Zoals de wever, zo ook werkt de schrijver aan de verkeerde kant: hij heeft alleen maar te maken met

p. 73. „Le peintre lui-même est un homme au travail qui retrouve chaque matin dans la figure des choses la même interrogation, le même appel auquel il n'a jamais fini de répondre".
Signes p. 83. „Le mouvement de l'artiste traçant son arabesque dans la maallons voir. Non, ce sont mes regards euxmêmes, c'est leur synergie, leur exploration, leur prospection, qui mettent au point l'objet imminent".
De artist is als ieder ander aan het werk en in zijn werk zichzelf. Zijn acties en reacties zijn gewoon de uitingen van hem als „corps vivant", nooit los te denken van zijn specifieke eigen manier van bewegen, doen en gedragen.
Signes p. 83. „Le mouvement de l'artiste tracant son arabesque dans la matière infinie amplifie, mais aussi continue la simple merveille de la locomotion dirigée ou des gestes de prise". Elke oorspronkelijke uiting is zin-vol en kan de stoot geven voor een nieuwe weg voor de mensen daarna.
Signes p. 84. „Toute perception, toute action qui la suppose, bref tout usage humain du corps est déjà expression primordiale . . . l'opération première qui d'abord constitue les signes en signes, fait habiter en eux l'exprimé par la seule éloquence de leur arrangement et de leur configuration, implante un sens dans ce qui n'en avait pas, et qui donc, loin de s'épuiser dans l'instant où elle a lieu, inaugure un ordre, fonde une institution ou une tradition".
Signes p. 87. „Disons plus généralement que la tentative continuée de l'expression fonde une seule historie".
Van deze expression primordiale is de kunst van het schilderen of schrijven

taal en plotseling, zo doende, vindt hij zich omringd van betekenis.
Als dat waar is, dan is zijn werkwijze niet veel verschillend van die van een schilder".
p. 73. „De schilder is een man aan het werk, die elke morgen in het patroon van de dingen eenzelfde vraagstelling terugvindt, eenzelfde oproep, waarop hij antwoordt, zonder einde".
p. 83. „Het is niet de geest, die het lichaam inschakelt en voorziet wat we gaan zien. Mijn blikken zelf zijn het, hun samenwerking, hun exploraties, hun vooruitzien, die het voorhanden object in het gezichtsveld doen fixeren".
Signes p. 83: „De beweging van de artiest, die zijn arabesque tekent in de oneindige stof, verwijdt en vervolgt het simpele wonder van de gerichte beweging of van een grijpend gebaar". Elke oorspronkelijke uiting is zin-vol, betekenis-vol, en kan de stoot geven voor een nieuwe weg voor de mensen daarna. Signes p. 84: „Elke waarneming, elke actie die deze veronderstelt, kortom elk menselijk gebruik van het lichaam is al oorspronkelijke uitdrukking, de eerste werking, die primair de tekens tot tekens maakt, het uitgedrukte daarin doet verblijven alleen door de welsprekendheid van hun schikking en hun patroon, die een betekenis aanbrengt in datgene wat er geen had en die er verre van af is verteerd te worden op het moment van het ontstaan, die integendeel een nieuwe orde doet ontstaan, een instelling of een traditie vestigt."
p. 87: „Laten we meer algemeen zeggen, dat het onafgebroken pogen zich uit te drukken één enkele geschiedenis vormt".
Van deze expression primordiale is de kunst van het schilderen of schrijven een uitwerking. p. 87: „In het schilderen en in de kunst verruimt zich het vermogen van het lichaam zich uit te drukken (l'opération expressive du corps), dat al een aanvang neemt in de minste en geringste waarneming".

een uitwerking. p. 87 „C'est l'opération expressive du corps, commencée par la moindre perception, qui s'amplifie en peinture et en art".
p. 91 „Le fait central auquel la dialectique de Hegel revient de cent façons, c'est que nous n'avons pas à choisir entre le *pour soi* et le *pour autrui,* entre la pensée selon nous-mêmes et la pensée selon autrui, mais que dans le moment de l'expression, l'autre à qui je m'adresse et moi qui m'exprime sommes liés sans concession . . . L'histoire à laquelle l'écrivain s'associe (et d'autant mieux qu'il ne pense pas trop à „faire historique", à marquer dans l'histoire des lettres, et produit honnêtement *son* oeuvre), ce n'est pas un pouvoir devant lequel il ait à plier le genou, c'est l'entretien perpétuel qui se poursuit entre toutes les paroles et toutes les actions valables, chacune de sa place contestant et confirmant l'autre, chacune recréant toutes les autres".
Deze laatste paragraaf is een antwoord aan Sartre. Ook in het voorafgaande komt steeds het verschil ter sprake van de man, die van buiten af kijkt naar de schilder, de schrijver, de geschiedenis, het museum, tegenover de man, die zich als het ware neerzet op de kruk van de schilder en schrijver, en van binnen uit het proces van de uitdrukking, de behoefte zich uit te drukken, het nooit volledig kunnen uitdrukken, volgt en zo ook de geschiedenis meemaakt en ziet als een groot proces van overnemen en doorgeven, nooit zonder er zelf weer het eigene aan toe te voegen, het eigen nieuwe antwoord in de eenmalige, steeds weer andere situatie.
Van buitenaf kijkend zoals Sartre, analyserend, vat men het leven niet, is de geschiedenis dood en een museum stoffig.
Signes p. 104 „Toute action et toute connaissance qui ne passent pas par cette élaboration, et qui voudraient poser des valeurs qui n'aient pas pris corps dans notre historie individuelle ou collective *ou bien,* ce qui revient au même, choisir les moyens par un calcul et par un procédé tout technique, retombent en deça des problèmes qu'elles voulaient résoudre. La vie personelle, l'expression, la connaissance et l'histoire avancent obliquement, et non pas droit vers des fins ou vers des concepts. Ce qu'on cherche trop délibérément, on ne l'obtient pas, et les idées, les valeurs ne manquent pas, au con-

p. 91: „Het centrale feit, waar de dialectiek van Hegel op honderd manieren op terugkomt, is dit, dat we niet behoeven te kiezen tussen het „pour soi" en het „pour autrui", tussen het denken volgens ons zelf en het denken volgens anderen, maar dat op het moment van het uitdrukken, de ander tot wie ik me richt en ik zelf, die me tracht uit te drukken, zonder meer gebonden zijn aan elkaar . . . De geschiedenis, waar de schrijver zich één mee weet (en des te meer naarmate hij zich er niet teveel van bewust is „geschiedenis te maken", een stempel te zetten op de geschiedenis van de letteren, en eerlijk eenvoudig zijn werk doet) is niet een macht, waar hij de knie voor moet buigen, het is het voortdurende gesprek, dat aan een stuk door plaats vindt tussen alle waardevolle woorden en handelingen, waarbij elk van de eigen kant van de ander getuigt en de ander bevestigt, elk alle anderen herscheppend".
[4] Signes p. 104: „Alle handelingen en alle kennis, die niet via dit proces tot stand kwamen en die waarden zouden willen poneren, die niet belichaamd werden in onze

traire, à celui qui a su dans sa vie méditante en délivrer la source spontanée".
Dit is de slotpassage van het artikel „Le langage indirect et les voix du silence", dat MP aan Sartre wijdt, zoals aangegeven onder de titel.
In het boek, waar MP aan werkte op het moment van zijn dood, keert MP weer tot hetzelfde grondprobleem terug. Men leze de tekst aan het begin van dit artikel. MP diept het hier weer verder uit. Dat ziet hij ook als de taak van de filosoof. De filosofie p. 47 „est l'ensemble des questions où celui qui questionne est lui-même mis en cause par la question" (is het geheel van vragen waarbij degene, die vraagt, door de vraag zelf aan de kaak gesteld wordt).
De filosofie moet juist dit oorspronkelijke openstaan voor een wereld (ouverture initiale au monde) trachten te begrijpen, en wel niet alleen de „foi perceptive" zoals in het begin beschreven met buiten beschouwing lating van de „réflexion", maar de „situation totale", de wisselwerking over en weer.
MP waardeert Sartre's beschrijving van „l'être et le néant", die hij belangrijk acht voor deze kwestie, maar hij wil zelf verder gaan; p. 135 „Filosofie is niet een breken met de wereld, geen samenvallen ermee, ook niet de afwisseling van breken en samenvallen". Vanuit ons openstaan kunnen we het zijn en het niet-zijn vatten.
We staan open voor een wereld met ons levende lichaam en dit levende lichaam speelt bij elke waarneming met welk zintuig ook in zijn geheel mee. In ons zien zitten ervaringen van onze tastzin verwerkt (p. 177), bij ons tasten spelen de ervaringen van ons zien mee. De ruimte, die we al levende en bewegende met ons lichaam letterlijk kennen, is uitgangspunt voor al wat we ruimtelijk ervaren of uitdrukken. Ons tijd-onderscheidingsvermogen vormt de wortel van al wat we over tijd berekenen. Dit lazen we al in het voorafgaande, maar nu komt MP tot de volgende beschrijving: p. 153 „De dingen, hier, daar, nu, toen, zijn niet „en soi", op hun plaats, in hun tijd, zij bestaan slechts aan het einde van die stralen van ruimte en tijdelijkheid, uitgezonden vanuit het geheim, mijn vlees, en hun compactheid (solidité) is niet de compactheid van een ding op zichzelf (objet pur) dat de geest van hoger af beziet, deze compactheid wordt door mij van binnenuit ervaren voorzover ik ben temidden van hen en zij met mij contact hebben door mij als voelend ding heen".
p. 158 „Er zijn geen wezenlijkheden boven ons, positieve voorwerpen aange-

individuele of collectieve geschiedenis, *of wel,* wat op hetzelfde neerkomt, de middelen zouden willen kiezen via een berekening en een puur technisch procedé, gaan aan hun doel, de problemen, die ze zouden willen oplossen, voorbij. Het persoonlijke leven, het zich uitdrukken, de kennis en de geschiedenis gaan zig zag, niet recht op hun doel of hun opvattingen af. Wat men te opzettelijk zoekt, verkrijgt men niet; maar aan ideeën en waarden daarentegen ontbreekt het niet bij degene, die in zijn peinzende leven de spontaan ontspringende bron ervan heeft weten aan te boren".

boden aan een geestelijk oog, maar er is een wezenlijkheid onder ons, gemeenschappelijke nerf van betekenende en betekende (nervure commune du significant et du signifié) samenhang en wederkeerbaarheid wederzijds, daar de zichtbare dingen de geheime plooien van ons vlees zijn en ons lichaam, toch, één van de zichtbare dingen is".
Het levende lichaam staat niet op zichzelf, maar bestaat alleen in en door de wisselwerking, in het contact met de „wereld", die het ervaart. Het is niet de ruimtelijke verhouding, ding hier, lichaam daar, die de betrekking tussen mij en wereld in zijn wezen vat. De termen gewaarworden en ervaring vatten deze betrekking pas goed in de kern.
Het merkwaardige is, dat dit doet denken aan Plato's woorden, dat het oog het licht kan zien, omdat het verwant is aan het licht. Maar MP gaat verder: hij zegt, hier is een schijnbare tegenstelling. We kunnen dingen zien omdat we zelf ding zijn. Maar daardoor zijn we ook gescheiden van de dingen. Zonder scheiding zouden we niet zien. Het gescheiden zijn is niet in tegenstelling met het elkaar nader zijn van de dingen en ons zelf, integendeel.
p. 178. „Men begrijpt dan waarom tezelfder tijd wij de dingen-zelf zien, ter plaatse, waar zij zijn, naar hun wezen, wat veel meer is dan hun waargenomen-worden, en wij tezelfder tijd verwijderd zijn van de dingen („de toute l'épaisseur du regard et du corps") door de gehele dichtheid van blik en lichaam: dat komt omdat deze afstand niet het tegengestelde is van deze nabijheid, deze is (profondément accordée avec elle) diep in overeenstemming ermee, deze is er synoniem mee. Dat komt, omdat de dichtheid van het vlees tussen ziener en ding zowel het ding zichtbaar als de ziener tot lichaam maakt (est constitutive de sa visibilité à elle comme de sa corporéité à lui). Het is geen obstakel tussen ziener en ding, het is hun middel van communicatie".
MP gaat nog verder. Deze eenheid, èn tweedeling, is niet alleen hier maar overal aanwezig. Hij vervolgt zijn tekst: „Het is om dezelfde reden dat ik in het hart van het zichtbare ben en er ver vanaf ben; de reden is dat het zichtbare (est épais) dikte (dichtheid) heeft, en, daardoor, natuurlijk bestemd gezien te worden door een lichaam. Wat er aan ondefinieerbaars is in het „quale", in de kleur, is niets anders dan een korte, (peremptoire) gebiedende manier om in een enkel ding, in een enkele toon van het zijn, (des visions passées, des visions à venir, par grappes entières) het geziene uit het verleden en wat gezien zal worden in de toekomst in hele trossen op te roepen. Ik, die zie, heb ook mijn diepte (adossé à) geleund tegen hetzelfde zichtbare dat ik zie en dat zich sluit achter mij, ik weet het goed. Het is er verre van dat de dichtheid van het lichaam wedijvert met de dichtheid van de wereld, integendeel, de enige manier die ik heb om tot het hart van de dingen door te dringen is deze: (en me faisant monde et en les faisant chair) mezelf tot wereld maken en de dingen tot vlees".
Het is een paradox, niet van de mens, maar van het zijn.
Er is wisselwerking (entrelacs), vervlechting.
Velen hebben gesteld, als we onze bepaaldheid, onze subjectiviteit konden

uitbannen, zouden we de wereld zien zoals hij is. Nee, zegt MP, dank zij het hier beschreven gebeuren wordt er überhaupt iets zichtbaar en . . . überhaupt iets onzichtbaar. Zijn laatste boek heet niet voor niets: „Le visible et l'invisible". De twee-deling, die tot nu toe in de filosofie weergegeven werd in de tegenstelling van lichaam en ziel, materie en geest, subject en object, is voortgekomen en komt voort uit de meer oorspronkelijke tweedeling in ons van „le sentant" en „le sensible". De vervlechting tussen ziener en wereld gaat terug op de tweedeling in het corps vivant het levende lichaam, dat alleen kan waarnemen doordat het zelf ding, waarneembaar is.
Wat van het lichaam geldt, geldt van de wereld. „Chair" vlees (het levende waarnemende lichaam) zou MP een oerelement willen noemen, in de zin zoals de Grieken over oerelementen spraken.
Om de visie van MP te volgen is dit artikel natuurlijk veel te kort. Men moet langer omgaan in gedachten met zijn woorden om er de zin en strekking van te peilen. Klaar komt men er niet mee. Dat is ook niet mogelijk. Een volledige afronding van MP's gedachten zou ondenkbaar zijn. Zijn filosoferen was, wat filosoferen moet zijn naar de mening van MP, gelijk aan het werk van de schilder en de schrijver en van ieder scheppend leven, een voortgaan, dynamisch, zoals in de passage tegenover Sartre weergegeven, een voortdurend opnieuw trachten de oorsprongen van het leven te doorgronden.
MP onderzocht het werk van anderen en vond al onderzoekend zijn eigen weg, zijn eigen taal, zijn eigen bijdrage, zijn inzichten, die hij in het midden brengt voor anderen om mee verder te gaan, zoals hij zelf niet bleef staan bij zijn voorgangers, maar zijn eigen individuele expressie vond, in bescheidenheid en met de moed, nodig om tot een dergelijke totale doordenking van de grondslagen van het menselijke leven te komen.
Zijn boeiende onderzoekingen naar de oorsprong van, ontvonking van ons bestaan, waaruit wereld en wij zelf als het ware in eerste uiteengaan vorm aannemen, zouden moeten worden voortgezet. Vermoedelijk is veel van het werk van zijn opvolgers een voortzetting. Dat vermoed ik, want wie eenmaal zich in dit spoor inzet, vindt er veel vraagtekens van volgende onopgeloste problemen, die men nader zou willen afwikkelen. Ik denk nu bijvoorbeeld aan de ons gangbare onderscheidingen van denken, voelen en willen. Bij de onderzoekingen van MP over „waarneming" spelen al deze factoren een mogelijk embryonale rol. Via de taalonderscheidingen door ons overgenomen en onze ontwikkeling hebben we hier onderscheid leren maken. We gebruiken deze onderscheidingen zelf bij de opvoeding om onszelf en onze omgeving te leren met onszelf en onze beweegredenen om te gaan. Maar de oorsprongen zijn onopgehelderd en het kan best zijn, dat andere onderscheidingen een veel grotere rol moeten spelen om te voldoen aan de behoeften van de mens in onze tijd. Ik noem als voorbeeld een term als „beleving" of „ontroering". Dit speelt mee in elke waarneming, actie of reactie, in de meest algemene zin genomen. Het woord „scheppingsdrang", uitingsdrang, speelt al een veel grotere rol in onze tijd vooral bij opvoedingskwesties dan jaren geleden.

Door terug te gaan tot het onderzoeken van die meest oorspronkelijke bewegingen in de mens worden nieuwe sporen ontdekt, bewustgemaakt, die weer verdere ontwikkelingen voor de mens en zijn wereld openstellen. Het zijn echter subtiele onderzoekingen, die alleen door gevoelige en fijngenuanceerde mensen gedaan zouden kunnen worden. Men krijgt bij MP soms de indruk een dichter te horen, want hij werkt aan de wortels waar ook de dichters vanuit dichten. Maar het verschil is dit, dat de dichter gewoonlijk een losstaande momentservaring vertolkt en MP een gang van onderzoekingen opent, en voor ons vertolkt, die voortgezet kan worden en waaraan verder gewerkt kan worden, waar bewuste verwerking van mogelijk is.

C. W. van Essen-Zeeman

Geciteerd uit:
M. Merleau-Ponty, Phénoménologie de la perception, Gallimard, 1945
Signes, Gallimard, 1960
Eloge de la philosophie et autres essais, Gallimard, 1960 (pocketeditie)
Le visible et l'invisible, Gallimard, 1964.
Nederlandse literatuur over Merleau-Ponty:
Prof. Dr. R. Bakker, Merleau-Ponty en zijn betekenis voor onze tijd, serie wijsg. monografiën, Wereldvenster, 1965.
Kerngedachten van Merleau-Ponty, serie Kerngedachten, Romen & Zn, 1969.
Prof. Dr. R. C. Kwant, De fenomenologie van Merleau-Ponty, 1962.

Humanistische verkenningen (II)

Ideologie en totalitarisme

In de huidige conflictsituaties in de wereld spelen de ideologieën een belangrijke rol. De ideologieën van ras, klasse, natie mogen onderling aanzienlijk verschillen, er is één punt van overeenkomst: het individu wordt ondergeschikt gemaakt aan de collectiviteit, welke vorm deze collectiviteit dan ook moge hebben. „Ideologisch denken is groepsdenken, met een sterke neiging tot verabsolutering van hetgeen in wezen afhankelijk is van de historisch-relatieve betekenis van de betreffende groep", definieert P. J. Bouman.[10] Het humanisme stemt in zoverre overeen met het personalisme dat het de menselijke persoonlijkheid als uniek, onaantastbaar en onvervangbaar beschouwt. Ik herinner in dit verband aan de definitie die Emmanuel Mounier van het personalisme gaf: „Een persoon is een geestelijk wezen, dat als zodanig wordt gevormd door een wezenlijke onafhankelijkheid: de persoon onderhoudt deze zelfstandigheid door zijn adhesie aan een waardenhiërarchie die vrij aanvaard is, geassimileerd, en beleefd door een verantwoordelijke inzet en een voortdurende zelfinkeer; hij maakt zodoende zijn gehele actie één in vrijheid en ontwikkelt bovendien door scheppende acten, de singulariteit van zijn roeping".

Het totalitarisme is niet alleen een politiek-maatschappelijk verschijnsel[11] het heeft diepe psychologische wortels. Het verlangen van de individu opgenomen te zijn in een geheel, deel te hebben aan de machtsontplooiing van de collectiviteit en bovendien verlost te zijn van het gevoel van verantwoordelijkheid[12] blijft een machtige factor, die vooral een rol gaat spelen in periodes van economische en politieke onzekerheid, waarin het individu op zichzelf wordt teruggeworpen.

Kenmerkend voor gelovigen van uiteenlopende ideologieën is, dat zij kennis menen te bezitten van de toekomstige ontwikkeling, gebaseerd op openbaring of pseudo-wetenschap. Augustinus wist dat de mensheid op weg was van de civitas terrena naar de civitas Deï en Marx was er evenzeer van overtuigd, dat de socialistische maatschappij

[10] Over het verschijnsel ideologie zie K. Mannheim „Ideologie und Utopie" (1929, 1952) en C. A. Emge „Das Wesen der Ideologie" (1961).

[11] Zie o.m. A. Papandreou „Naar een totalitaire wereld". Utrecht, 1971, H. Arendt „The origins of totalitarianism" (1958) en R. Aron „Democracy and totalitarianism" (1968), B. W. Schaper „Tussen machtsstaat en welvaartsstaat". Assen, 1963 en M. Cranston „Ideologies, past and present" Survey (London) Winter/Spring 1969.

[12] De angst voor verantwoordelijkheid vormt een belangrijk thema in Fromm's werk o.m. „De angst voor vrijheid". Karen Horney wijst in haar boek „De neurotische persoonlijkheid van deze tijd" (Ned. vert. Amsterdam, 1951) op de neurotiserende factoren in onze op concurrentie berustende maatschappij, die angst en emotionele isolatie bevordert.

eens zou komen.[13] Het bonte gezelschap van heilverkondigers van velerlei slag, die een ideale toekomst verwachten, hier of aan gene zijde, wordt geconfronteerd met een humanisme, dat alle nadruk legt op onze taken hier en nù. De humanist verwerpt „gesloten" levens- en wereldbeschouwingen als christendom, islam en marxisme, en kiest voor een „open" wereldbeschouwing, die er van uit gaat, dat het toekomstbeeld vele witte plekken toont.
Om meer dan één reden verzet het humanisme zich tegen ideologieën die vrijwel altijd de neiging hebben een totalitair karakter aan te nemen. De ideologie denkt in een zwart-wit-schema. Meestal is er sprake van het oude duivelsgeloof in nieuwe vorm. De duivel, die de Heilige Antonius en de pastoor van Ars zo kwelde, treedt nu op in de gedaante van het Kremlin of het Vaticaan, de vrijmetselaars, de joden, de „domme massa", de kapitalisten, de Chinezen, „establishment" of protest. De verleiding van de ideologie bestaat voor velen hierin, dat zij zekerheden en een heil pretendeert te bieden. Tegenover deze schijnzekerheden van ideologieën stelt de humanist, dat de geschiedenis moeilijk te doorgronden is en van ontwikkelingswetten slechts in zeer beperkte zin gesproken kan worden. Wanneer er sprake is van een humanistische „traditie" dan is dit wel de *kritische traditie*. Humanisten als Erasmus, Coornhert, Spinoza, Voltaire, Comte, Marx, Leo Polak, Bart de Ligt, Fromm hebben zich steeds afgezet tegen pseudo-waarheden en zekerheden, die in hun tijd vaak kritiekloos werden aanvaard. Het humanisme stelt zich op tegenover ieder politiek irrationalisme en tegenover een collectivistische ideologie omdat naar humanistische opvatting het mens-zijn gericht is zowel op bewustwording en individuatie als op verbondenheid met de mede-mens in vrijheid.[14] Collectivisme en totalitarisme leiden tot eenvormigheid in het denkpatroon. En terecht schreef de Engelse dichter Blake: „Zonder tegenstelling van meningen kan er geen vooruitgang zijn". Men kan het ook anders zeggen: Een niet-pluralistische samenleving heeft geen toekomst omdat de vrije ontwikkeling van denken en wetenschap wordt afgeremd. Overigens is de vrees gerechtvaardigd, dat vooral in de onderontwikkelde „derde wereld" autoritaire en totalitaire regimes nog altijd een goede voedingsbodem zullen vinden.

Humanisme en democratie
Ook als democraat verwerpt de humanist iedere totalitaire ideologie. Uitgaande van de definitie, die P. J. Bouman gaf van „democratie", aanvaardt hij tenvolle de gedachte van de democratie.[15] Bouman omschrijft democratie „als de sociaal-culturele totaliteit (als levensstijl opgevat) waarin de realisering van de beginselen van vrijheid en gelijkheid, binnen de noodzakelijke politiek-maatschappelijke organisatie, voldoende even-

[13] Vgl. in dit verband ook dr. S. W. Couwenberg „De strijd tussen progressiviteit en conservatisme", 2e druk, 's-Gravenhage, 1959.
[14] Zie in dit verband ook mijn artikel „Aspecten van onze tijd", Mens en Wereld, 4 februari en 18 februari 1967.
[15] Vgl. o.m. B. W. Schaper „Democratie in West en Oost" Oost-West juli/aug. 1963 en „De ontwikkeling van de democratie in West-Europa" en M. Markovic „De ontwikkeling van de democratie in Oost-Europa", Rekenschap, maart 1969, D. Kettler „Nieuwe vormen voor de democratie", De Gids no. 6/7, 1967, „Democratie in debat" door J. L. Heldring. Kwee Swan Liat, J. M. G. Thurlings en P. Valkenburgh (Meppel, 1964). J. K. Stassen „Over democratie" (Rotterdam, 1970) en de uitgave van het Nederlands Gesprekscentrum „Democratie" alsmede de bundels „Problemen der Democratie" van het Oost-West Instituut (Van Stolkweg 10, Den Haag).

wicht vertoont om een optimale ontplooiing van de persoonlijkheid, passend bij de menselijke waardigheid, in alle bevolkingslagen, mogelijk te maken". De democratie is ook in onze dagen ter discussie gesteld. Wij kunnen instemmen met de kritiek van hen, die menen dat onze democratie nog steeds te „formeel" is en wèl een *politieke* democratie is, maar geenszins een *economische*. Toch stelt de humanistische beweging zich positief op tegenover de democratie, ondanks feilen en gebreken en wel om de volgende redenen:

1. De democratie is nog steeds het enige alternatief voor linkse of rechtse dictaturen en totalitaire ideologieën.
2. Een goed werkende democratie stimuleert en activeert de staatsburger tot deelneming aan het politiek gebeuren, waardoor onverschilligheid en apathie worden tegengegaan en het besef groeit, dat een ieder, zij het in zeer beperkte mate, invloed heeft op het maatschappelijke gebeuren.
3. De democratie brengt tegenkrachten tot ontwikkeling tegen een groeiend centralisme in het bestuur en economische machtsvorming in handen van kleine groepen.
4. De democratie bevordert door de openbare gedachtenwisseling het nemen van rationele beslissingen en gaat willekeur tegen.

De humanist is op grond van zijn overtuiging niet slechts voorstander van de democratie, hij erkent ook de fundamentele waarde van de pluralistische samenleving, waarin „honderd bloemen kunnen bloeien", waarin ieder individu op zijn wijze tot zijn „recht" en tot ontplooiing kan komen. Het leven in deze pluralistische maatschappij met haar bonte verscheidenheid aan levensopvattingen en levenspatronen is geen simpele zaak. Niet alleen is hierin tolerantie een conditio sine qua non, maar bovendien moet de voortdurende bereidheid aanwezig zijn tot het gesprek met de „ander". De totalitaire maatschappij blijft een verleiding voor velen omdat iedereen „zijn plaats kent", onzekerheden worden verdrongen en gecaumoufleerd en niemand wordt gevraagd zijn individuele bijdrage te geven in het duidelijke besef van zijn persoonlijke verantwoordelijkheid. Vrijheid is voorwaarde voor verantwoordelijkheid. Terecht schreef de Indiase denker Radhakrishnan bovendien: „Waar geen vrijheid is, wordt geschiedenis noodlot".

Vrijheid als probleem van de toekomst

In zijn reeds eerder genoemde artikel legt Pitirim Sorokin de nadruk op het feit, dat het aantal dictatoriale en totalitaire regimes is toegenomen. Zowel totalitaire als democratische regeringen hebben de mogelijkheid het leven van hun onderdanen dank zij moderne technieken efficiënter en ingrijpender te controleren dan ooit het geval was. Gelukkig is deze controle óók minder vanzelfsprekend geworden en neemt de kritiek hierop steeds meer toe. Terecht stelt Galbraith in zijn „The new industrial state" de vraag hoe in de moderne getechnificeerde staat (en dit geldt zowel voor de Verenigde Staten als de Sowjet-Unie!) de persoonlijke vrijheid en het geestelijke en politieke pluralisme gehandhaafd kunnen blijven. De moderne welvaartsstaat verschaft de individu enerzijds meer materiële zekerheid, maar verhoogt anderzijds de afhankelijkheid van de individu van de staat en de groeiende bureaucratie. De behoefte aan meer inspraak van de burger is dan ook gewettigd, waarbij wel moet worden aangetekend dat voor deze inspraak mondigheid en informatie een conditio sine qua non zijn. Terecht zegt Van Praag [16]: „Inspraak is de kracht waarmee de sociale patronen langzaam maar

[16] J. P. van Praag „Vervreemding in de moderne technische maatschappij", Rekenschap juni 1970.

zeker veranderd kunnen worden . . . Door inspraak kunnen zelfbestuur en welzijn de overhand krijgen op efficiency en welvaart, zonder echter de laatsten, als de basis van menselijke vooruitgang, te verstoren . . ." Fusies en concentraties, samenhangend met de technische en economische ontwikkeling, met de zogeheten „schaalvergroting", leiden tot een groeiende machtsvorming in handen van een economische oligarchie, waardoor de democratie een façade of een Potemkin-dorp dreigt te worden. Dit kan oorzaak worden van een toenemend aantal buiten-parlementaire acties en een gewettigde onrust en een onzekerheid, die wel eens de extreme, anti-democratische groepen in de kaart zou kunnen spelen. In onze tijd begint zich een nieuwe vorm van machtsconcentratie af te tekenen: het militair-industriële complex. In zijn boekje „Het militair-industriële complex, zijn macht en de bestrijding daarvan" (Amsterdam, 1970) wijst John Galbraith op de ongebreidelde macht van het Pentagon en de noodzaak de militaire macht onder controle te brengen. Maar, zo meent Galbraith, voorwaarde hiertoe is een politiek effectieve houding van de staatsburger.

Het humanisme richt zich niet alleen op de humanisering van maatschappij en politiek. Het is ook waakzaam, waar de belangen van de individuele mens tegenover de grote machten van deze tijd aan de orde zijn. Het is duidelijk, dat de vrijheid van meningsvorming en meningsuiting en in het algemeen de geestelijke vrijheid bedreigd wordt wanneer de staat een te grote invloed heeft op de communicatiemiddelen, wanneer een beperkt aantal kranten en tijdschriften in handen is van een te kleine groep machtige uitgeversmaatschappijen, al dan niet verbonden met andere economische machtsgroepen. De diversiteit en pluriformiteit van de informatie wordt dan onvermijdelijk schade berokkend.

In onze tijd wordt de individuele vrijheid niet alleen door de groeiende staatsmacht bedreigd maar evenzeer door andere fenomenen, zoals hersenspoeling en afluisterapparaten. De vraag is dan ook gewettigd of er geen nieuwe „bill of rights" nodig zou zijn. Van historische betekenis waren ongetwijfeld de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens (1948) en de Europese Conventie van de Mensenrechten, maar de vraag is of deze voldoende waarborgen bieden ten aanzien van de gevaren van nieuwe technische ontwikkelingen.[17] Conservatieve cultuurkritici (zoals Huizinga) richtten de pijlen van hun kritiek vrijwel zonder uitzondering op het toenemende „materialisme" en de „gevaren van de massificatie". Zij werpen een weemoedige blik op een verleden, waarin de levende „Gemeinschaft" nog niet verworden was tot de onpersoonlijke „Gesellschaft" van de stedelijke cultuur. Ik kan deze kritiek nauwelijks delen. Zeker, in de dorpsgemeenschap was er sprake van een bepaalde „geborgenheid", een opgenomenzijn in een samenleving met een traditioneel levenspatroon. Maar de agrarische samenleving duldde geen afwijking van dit patroon. Een vaste hiërarchie van stand en klasse, een algemeen aanvaarde moraal en geloofsvormen, waaraan men zich moeilijk kon onttrekken, maakte een individuele ontplooiing in vrijheid vrijwel onmogelijk. Vanouds gold dan ook het adagium „stadslucht maakt vrij". Hoewel de grote steden met hun onpersoonlijke, verzakelijkte verhoudingen ongetwijfeld leiden tot vereenzaming van velen, bieden zij de individu anderzijds een grote marge van vrijheid.[18] Het urbanisatieproces zal zich in de toekomst ongetwijfeld voortzetten. Deze verstedelijking hangt

[17] Vgl. o.m. M. Stone en M. Warner „Computermaatschappij". Baarn, 1970.

[18] Over het vrijheidsprobleem zie ook mijn artikel „De mens op weg naar vrijheid". De Humanist, 1 mei 1971.

samen met feiten als de bevolkingsgroei en de noodzaak van industrialisatie, die leidt tot concentratie van de bevolking rondom industriecentra, waar ook dienstverlenende bedrijven zich vestigen.
De industriële maatschappij heeft niet alleen de onvrijheid van de armoede doorbroken en de sociale zekerheid „van de wieg tot het graf" mogelijk gemaakt. Zij heeft bovendien de oude standenmaatschappij, waarin een ieder volgens zijn geboorte een plaats in de hiërarchie kreeg, ondermijnd. Ook dit betekende het einde van een belangrijk stuk onvrijheid. De materiële mogelijkheden, de onderwijsmogelijkheden, de mobiliteit van de arbeider werden groter en ook kon hij een keuze doen uit een groeiend aantal beroepen. Allerlei bindingen, geboden en verboden, die de arbeider in de gildenmaatschappij en de vroegkapitalistische maatschappij beperkingen oplegden, verdwenen, uiteraard ook mede dank zij de activiteiten van vakbonden en politieke partijen. De urbanisatie bracht een toenemende migratie, grotere openheid, meer communicatie.
Maar de nadelen van de stedelijke cultuur beginnen zich in de zeventiger jaren steeds duidelijker af te tekenen. Bovendien begint de burger bepaalde welzijnseisen te stellen. De milieuvervuiling, het verkeer, dat zichzelf onmogelijk maakt, de spanningen, de vereenzaming van alleenstaanden, bejaarden, enz., de vervreemding van de natuur (die vooral bij de jeugd steeds duidelijker valt te constateren!), het zijn alle problemen, waarover ook de humanistische beweging zijn standpunt zal moeten bepalen. Men behoeft geen aanhanger van Marcuse te zijn om toch een open oog te hebben voor vele irrationele aspecten van onze maatschappij: de waanzinnig opgevoerde bewapening die „veiligheid" moet brengen, de roofbouw op de natuur, de verspilling van grondstoffen en materiaal, de manipulatie van individuen, de produktie van volstrekt overbodige waren enz. Helaas weet ook Marcuse geen rationele oplossing te bieden voor al deze problemen. Ik beluister in het werk van deze leerling van Hegel, Freud, Heidegger èn Marx(!) zelfs een zeker wantrouwen tegen de ratio, kenmerkend voor vele romantici, die sterker zijn in het aanwijzen van problemen dan in het oplossen ervan.

Wetenschap en maatschappij
Het is duidelijk, dat wetenschap en techniek onze samenleving op ingrijpende wijze hebben veranderd. Wij kunnen (ondanks de dreiging van de atoombom!) dankbaar zijn voor deze veranderingen, die het leven aanzienlijk loefbaarder hebben gemaakt en zullen maken. De techniek doorbreekt de nationale grenzen en er ontstaat voor het eerst een gesloten wereldsysteem, waarin het nationalisme een anachronisme is geworden. De „wetenschappelijk-technische revolutie" (de term is van J. D. Bernal) schonk ons kernenergie, automatisering, cybernetica, electronica, ruimtevaart en allerlei nieuwe synthetische stoffen maar ook nieuwe wetenschappen als biochemie, biofysica, informatiewetenschap enz. Bovendien heeft deze „revolutie" een beslissende invloed gehad op de factor arbeid. De automatisering schept nieuwe mogelijkheden voor verlichting van de arbeid en meer vrije tijd. *Een vernieuwing van het denken over de mens en zijn arbeid is noodzakelijk.* De oude tegenstelling tussen hoofd- en handarbeiders wordt door de technische ontwikkeling steeds meer verzwakt evenals die tussen stad en platteland. Humanisering van de arbeid betekent niet alleen verbetering van de materiële arbeidsvoorwaarden maar ook democratisering van de menselijke verhoudingen binnen de bedrijven. De computer maakt het nemen van snelle beslissingen mogelijk, die rationeel verantwoord zijn en niet — zoals in de vorige eeuw — berusten op de intuïtie en kennis van de ondernemer. Televisie en andere communicatiemiddelen (in de toekomst wellicht de vertaalmachine) hebben eeuwenoude barrières tussen volken doorbroken. Deze conclusie houdt allerminst een pleidooi voor een technocratie in. De technocraat

heeft over het algemeen alleen oog voor hetgeen *technisch* realiseerbaar is, waarbij vaak wordt voorbijgegaan aan bepaalde aspecten van menselijk welzijn. Men moet zich er voorts van bewust zijn dat de culturele, sociale en politieke verhoudingen achtergebleven zijn bij de technisch-wetenschappelijke ontwikkelingen. De humanist stelt het menselijk welzijn, de mogelijkheden tot zelfontplooiing in vrijheid, de sociale rechtvaardigheid centraal. Wanneer de techniek hiertoe een machtig hulpmiddel is, zal hij van haar diensten gebruik maken. Het verzet van conservatieven en romantici, die vanuit een onrealistische visie op het verleden, de technische ontwikkeling, veroordelen, vindt bij de humanist geen weerklank. Toch zal ook hier bij hem de kritische zin niet ontbreken. De gevaren van een eenzijdige technische ontwikkeling, gericht op produktie- en winstvergroting, zijn in het recente verleden wel zeer scherp naar voren gekomen. Luchtvervuiling, de gevaren van chemicaliën in de landbouw, bedreiging van de biosfeer, zelfs van het leven in de oceanen, hebben niet alleen de biologen gealarmeerd. Onlangs werd weer eens de aandacht gevestigd op de problemen van een nieuwe technische ontwikkeling, die de produktie van grote supersonische vliegtuigen mogelijk maakte. Naar aanleiding hiervan schreef Arnold Toynbee terecht:
„Als men uitgaat van het principe, zoveel mogelijk geluk voor zoveel mogelijk mensen, dan spreekt alles in het nadeel van de supersonische vliegtuigen. Wij protesteren tegen het feit dat wij moeten lijden onder de techniek alleen maar omwille van de techniek, en dat is een uiterst redelijk protest. Technologisch kunnen is geen doel op zichzelf, maar slechts wenselijk wanneer het welzijn van de mensheid ermee gediend is, ieder nieuw apparaat moet op die eigenschap worden onderzocht. Als men spreekt over een „betere bom", dan wordt daar eigenlijk een slechtere mee bedoeld. De bom is namelijk alleen maar in technische zin beter. Een technisch meesterwerk kan echter leiden tot een menselijke ramp. Dat gaat op als dat meesterwerk een wapen is, maar ook als het een commercieel vliegtuig is". Ik behoef hier het feit niet te beklemtonen, dat de wetenschap nimmer een zo centrale plaats in de samenleving heeft ingenomen als nu. Van dag tot dag worden wij met dit feit geconfronteerd. Intussen is het steeds duidelijker geworden, dat zich hierbij problemen voordoen, die in het verleden, toen velen de ontwikkeling van de wetenschap als het hoogste goed beschouwden, niet voorzien konden worden. Ik denk hierbij aan allerlei buitenwetenschappelijke invloeden, met name politieke en economische belangen, die bepaalde vormen van wetenschappelijk onderzoek stimuleren en andere afremmen. Een bekend voorbeeld is het onderzoek door biologen, chemici en fysici naar voor de oorlog belangrijke strijdmiddelen zoals zenuwgassen, ontbladeringsmiddelen, napalm, bacteriologische wapens enz. Ik denk ook aan de mogelijkheden, die een wetenschap als de psychologie biedt voor massa-beïnvloeding, hersenspoeling enz. Voorts aan de bedrijfspsychologie en -sociologie die onderzoekingen verrichten ten bate van de werkgevers. Het probleem is complex. Atoomenergie en laserstralen kunnen zowel ten bate als ten detrimente van de mensheid worden gebruikt en dit geldt uiteraard voor vele wetenschappelijke ontdekkingen. Het gaat hier evenwel niet alleen om toepassingen van wetenschappelijk onderzoek, die (zoals in het geval-Einstein bleek) de wetenschappelijke onderzoeker in een ernstige conflictsituatie kunnen brengen. Reeds de *keuze* van het onderzoekobject wordt vaak bepaald door buitenwetenschappelijke factoren. En juist hier zou de wetenschappelijke onderzoeker zich moeten afvragen in hoeverre er sprake is van een manipulatie, die in strijd is met de uiteindelijke belangen van mens en mensheid. Hier komen morele normen in het geding, waarvoor men binnen de muren van laboratorium of studeerkamer niet altijd voldoende oog heeft. En deze morele normen hangen samen met hetgeen de

humanist als uiteindelijk doel voor ogen staat: een gehumaniseerde, democratische, verantwoordelijke samenleving, waarin de individu tot een maximale emancipatie kan komen. In deze zin is de wetenschap allerminst „waardevrij". Naarmate het wetenschappelijk onderzoek steeds grotere financiële middelen vereist, wordt het keuzeprobleem urgenter: Bedragen ter beschikking gesteld voor onderzoek op het gebied van ruimtevaart of wapentechnieken kunnen niet tegelijk gebruikt worden voor onderzoekingen op gebied van nieuwe voedselbronnen of gezinsplanning. Helaas bestaat er voor de wetenschappelijke onderzoeker nog geen „eed van Hippocrates"! Ook in humanistische kring zal de discussie over de ethische aspecten van de wetenschap in de komende jaren centraal moeten staan.[19] Terecht merkt dr. M. B. van der Hoeven in zijn boek „De toekomst is niet in nevelen gehuld; de wetenschappelijk-technische revolutie" (Deventer, 1969) op: „Het hoofdthema van de wetenschappelijk-technische revolutie is noch de wetenschap, noch de techniek, maar het probleem van de situatie van de mens" (pag. 61).

P. Krug

[19] Vgl. ook A. G. M. van Melsen „Wetenschap en verantwoordelijkheid". Utrecht, 1969.

TIJD EN EEUWIGHEID

Eeuwigheid kent maagschap noch geslacht,
vreemd is haar de pijn van geboort' en dood,
maar haar jongere zuster Tijd
weet talrijke kinderen de hare.
Eeuwen en eeuwen baren het nieuwe leven,
ieder jaar, iedere dag, ieder uur schenkt zijn vrucht,
hoe klein het deel ook is in onze handen:
laat de tijd voor ons maar werken.
Laten wij de tijd vullen met ons dichten
met arbeid, dans en verre vluchten,
en, hetzij lang of kort:
laten wij tezamen scheppen.
De vluchtige minuut die niemand merkt,
geeft de wereld heldendaad of dicht,
en zie: de eeuwigheid, die oude, kinderloze
aanvaardt de kinderen van haar zuster.

Samuel Marsjak (1887-1966)
(Uit het Russisch vertaald door P. Krug)

Van beide zo'n beetje

In het decembernummer 1971 van dit tijdschrift hebben wij een fragment van het begin van de autobiografie geplaatst die Libbe van der Wal bezig is te schrijven. De auteur was in de kringen van het Humanistisch Verbond, zeker in de eerste twintig jaar van het bestaan een vooraanstaand man, o.a. als ontwerper van het beginselprogramma en als hoofdbestuurslid. Mede naar aanleiding van enthousiaste reacties van lezers hebben wij de oud-voorzitter van de redaktie verzocht nog een gedeelte te mogen publiceren. Hij heeft ons zelf de keus gelaten, en uit de beschrijving van zijn jeugd kozen wij dit fragment. Red.

Direct na mijn eindexamen dat deze keer uitstekend verliep, deed zich de vraag voor, wat nu? Naar het toneel, zei ik opnieuw. Mijn liefde daarvoor was in dit jaar zeker niet minder geworden. Maar de tegenstand van het bevoegde gezag ook niet.
„Gekheid, je wordt eerst maar eens meester in de rechten! Dan kun je nog altijd alle kanten uit". Maar dat wou ik niet. Als ik dan beslist studeren moest, dàn . . . oude talen! Mijn moeder die deze ook haar verrassende keuze moest overbrengen — de ouweheer liet zich nu eenmaal niet in zijn gezicht tegenspreken! —, kon er gelukkig aan toevoegen, dat ik er met Groeneboom over gesproken had, en dat die het een voortreffelijk plan vond. Groeneboom was voor mijn vader een moeilijk te overtreffen autoriteit: „als die nog rector geweest was, zou Libbe niet gezakt zijn". Het was misschien nog wel waar ook. Niet zonder schroom was ik naar hem toegegaan. Hij zou, vreesde ik, veel te veel van mij weten, de indrukken die hij als rector omtrent mij had opgedaan, konden al niet onverdeeld gunstig zijn, en de tijd daarna . . . ! En ook daarover moest hij volledig ingelicht zijn door zijn zoon Pietje die met mij in de klas gezeten had en onder mijn praesidium abactis van Elo geweest was.
Maar het viel mee. Groeneboom voelde alles voor mijn studieplannen:
„Zeker, uitstekend, maar op één voorwaarde, Libbe, je zult werken! Trouwens ik heb mij laten vertellen, dat je daar al mee begonnen bent".
Mijn bijdrage tot het gesprek dat volgde, was uiterst bescheiden. In de latere dialogen van Plato behoeven de gesprekspartners van Sokrates ook alleen maar af en toe een „inderdaad", „zeer zeker" of „natuurlijk" aan te zetten. Het geheel was een hooggestemd loflied op het Grieks, de Griekse literatuur en op de studie. Hij liet mij zelf uit en toen ik moe van het luisteren op de mat

stond, pakte hij me plotseling bij een knoop van mijn jas.
„En weet je wat zo mooi is in ons vak?! Het heeft geen enkel nut. Iedereen is nuttig, dat denkt hij tenminste, maar wij niet. Wij klassiek-literatoren, wij zijn de rozen op de mestvaalt van de wereld! Tot ziens!"
De bezwaren van de ouweheer waren daarmee nog niet helemaal uit de weg geruimd, want oude talen, hoe lang duurde die studie wel? Nou, kijk es aan, vijf jaar, en met rechten kon je in vier jaar klaar zijn. En ik hàd al een jaar verloren! Ik moest dus mijn moeder van nieuwe argumenten voorzien: ik kon al heel gauw beginnen met het geven van privaatlessen. Verder zou ik er nog wel wat bij verdienen met nutslezingen en met schrijven. Er was al een verhaal van mij aangenomen door „Nederland", het zou in het maartnummer worden geplaatst. Bovendien, zo liet ik de ouweheer instrueren, moest hij niet vergeten dat ik niet in dienst hoefde, ik was afgekeurd!
Toen ik in de derde of vierde klas zat, was er bij toeval ontdekt, dat ik met mijn ene oog heel weinig zag. Ik had er in het dagelijks leven niet de minste last van, maar een oogarts bevestigde: mijn rechteroog was sterk a-stigmatisch. Ik hoefde voorlopig geen bril te dragen, maar zou er waarschijnlijk wel op worden afgekeurd. En dat gebeurde. Er was een sergeant die ons, een hele troep jongens, het bevel toesnauwde: „Uitkleden!", en in het vaste vertrouwen dat dit nu juist het geschikte moment was om hem een blunder te besparen, stapte ik op hem af en hield hem mijn attest onder de neus.
„Heb je verdomme gehoord, dat ik zei 'Uitkleden!' of heb je dat niet gehoord"?
„Eh . . . ja", zei ik, „dat heb ik gehoord, maar ziet u . . ."
„Niks te ziettuen!" brulde hij. „Uitkleden".
Ik kleedde mij uit. Een knorrige man in een witte jas hield een soort houten lepel voor mijn linkeroog en kommandeerde:
„Bovenste letter!"
„Kan ik niet lezen", zei ik.
„Wàt?!", brieste hij, „je simuleert".
„Nee, ik weet wel, dat het een B is, want dat had ik al gezien, maar ik kan 'm met één oog niet lezen. Ik heb een attest".
Hij bekeek het vluchtig en hield toen de lepel voor mijn rechter oog:
„Volgende regel!"
Die las ik vlot en de twee daaronder ook.
„Hm. Kom hier. Ga zitten en kijk mij aan!"
Hij speelde wat met een spiegeltje en zei toen:
„Ja, dat klopt. Waarom heb je dat niet eerder gezegd, van dat attest?"
„Dat heb ik geprobeerd", zei ik, „maar de sergeant wou niet luisteren".
„De sergeant hoeft ook niet te luisteren. Die zorgt alleen voor het uitkleden. Je kunt je wel weer aankleden. Afgekeurd".
Van de efficiency van het „militaire apparaat" had ik daarmee weinig, maar net genoeg gezien. Ik kon direct beginnen met de studie.
Maar voordat ik begon, was er nog een incident, dat aan de familie-bezorgd-

heid, wat er toch van mij terecht moest komen, weer nieuw voedsel gaf. Ik nam afscheid van mijn geheelonthouderschap, en deed dat op een manier die mij in de cel deed belanden. In de oorlog ben ik wel eens gezocht maar nooit honoris causa gearresteerd, maar als jongen van negentien jaar ben ik wel op allerminst eervolle wijze in de meest letterlijke zin van het woord opgepakt. Onder het motto „samen uit, samen thuis" hadden vier bezorgde vrienden geprobeerd mij naar huis te brengen, maar toen ik niet meer in staat was te lopen, hadden ze mij bij armen en benen trachten te vervoeren. Een agent had hen erop gewezen, dat dat zo niet ging, en teleurgesteld door 's mans gebrek aan waardering voor hun goede bedoelingen, hadden ze mij netjes gedeponeerd op het trottoir van de Guldenstraat. Naar het politiebureau op het Martinikerkhof was het toen nog maar een klein eindje. Toen ik wakker werd, stond een lange inspecteur mij peinzend te bekijken. Ik lag op een houten brits.

„Ik heb jou toch eerder gezien, niet?"

„'k Weet niet", zei ik, „ik heb dorst".

„Ja, dat had je gisteravond ook al, denk ik. Wat had je gedronken?"

„Port, geloof ik".

„Geen wonder dat je lijk geslagen bent. Nou, vertel maar eens, hoe heet je?"

Toen ik mijn naam noemde, ging hem een licht op:

„O wacht eens, jij bent een vriend van die jongen van Ubink. Ja, ja. ik wist wel dat ik je eerder gezien had. En nou wou je zeker naar huis, hè?"

„Graag".

„Ja, maar dat gaat zo maar niet! Je bent minderjarig, en je moet dus door je vader of iemand anders van de familie afgehaald worden. Hebben jullie telefoon?"

Dat hadden we, maar het leek mij nodig hem op het hart te drukken, dat hij voorzichtig moest zijn bij het overbrengen van de jobstijding.

„Mijn vader heeft een hartkwaal", loog ik vindingrijk, „dus u moet hem niet laten schrikken".

De blijkbaar niet zo heel slimme inspecteur bracht dit precies zo over:

„Meneer van der Wal, uw zoon heeft mij verteld, u hebt een hartkwaal en ik moest u vooral niet laten schrikken, maar hij zit hier op het politiebureau, opgepakt wegens openbare dronkenschap, en nou mag ik hem alleen vrijlaten, als u hem afhaalt of laat halen".

Gerben, toch al danig uit zijn humeur omdat hij die zondagmorgen op een onmogelijk uur uit zijn bed had moeten komen, „omdat die verdomde Libbe in de bak zat", was, toen ik, door een agent opgehaald, bij de inspecteur verscheen, juist bezig deze aan het verstand te brengen, dat hij een blunder begaan had.

„U had mijn vader nooit mogen vertellen, dat hij 't aan zijn hart heeft. Heel veel patiënten weten dat zelf niet, en mogen dat ook niet weten. Begrijpt u wel, dat is gewoon een enorme blunder!"

De inspecteur begreep het, had daar niet zo gauw aan gedacht, en hoopte

maar dat het geen moeilijkheden zou geven. Maar Gerben buitte nu zijn voordeel uit:
„Moeilijkheden!? Natuurlijk geeft dat moeilijkheden. Ik moet nou proberen mijn vader er van te overtuigen, dat hij geen hartkwaal heeft, en dat mijn broer dat alleen heeft gezegd met de bedoeling dat u het hem voorzichtig zou vertellen. Maar er is natuurlijk een dikke kans, dat hij dat niet gelooft. Dat begrijpt u zelf wel".
„Je ziet er allemachtig vies uit", zei Gerben, toen we buiten waren. „Ik loop niet met jou over de Vismarkt. Je zit verdomme onder de kots!"
Zo veel mogelijk langs achterstraatjes leidde hij mij naar huis, en ik voelde mij ook beschamend vies. In een verhaal van W. W. Jacobs vraagt een jonge medicus zich met verwondering af, hoe hij in 's hemelsnaam aan boord van dit schip is gekomen, en een ouwe zeeman vertelt hem dan, dat hij nooit genoeg tijd en geld gehad heeft om de „benijdenswaardige staat van dronkenschap te bereiken, waarin u aan boord bent gedragen". Ik kan dit oordeel niet onderschrijven. Ik ben meermalen aangeschoten geweest, en ook wel eens duidelijk dronken, en meestal was die toestand niet onprettig. Maar de herinnering aan die enige keer dat de port mij tot bewusteloosheid bracht, is alleen maar bijzonder onaangenaam.
Gerben rapporteerde dat de ouweheer slachtofferachtig had gereageerd op het verhaal van de inspecteur:
„Dus ik heb een hartkwaal. En ik moet er zeker nog dankbaar voor zijn, dat die jongen daar met zijn half dronken kop nog aan denkt. Enfin, ik ben eigenlijk wel blij dat ik het weet!"
Volgens Gerben had mijn verzinsel misschien niet eens zo heel slecht gewerkt. Het had de aandacht in elk geval wat afgeleid van mijn verblijf in de bak.
Degene die over deze pijnlijke gebeurtenis de meeste drukte maakte, was mijn moeder, en alleen met de grootste moeite konden Gerben en ik haar ervan overtuigen, dat ik echt niet van plan was „de Van der Wals die zich hadden doodgezopen" na te volgen! Ik beloofde haar dat ik althans tijdens de groentijd mij van alcohol zou onthouden. De uitvoering van dit voornemen bezorgde mij natuurlijk wel enige honende opmerkingen van ouderejaars die over mijn daverend afscheid van de geheelonthoudersperiode het een en ander hadden gehoord, maar dat interesseerde mij verder niet. Tegen de groentijd had ik wel wat opgezien, omdat ik mij maar al te goed herinnerde, dat Gerben was weggelopen, nadat hij zijn groenenboekje had verscheurd en het een beruchte donderaar in zijn gezicht had gesmeten. De senaat was er aan te pas gekomen om de zaak recht te breien, en Gerben was met verlichting van het gewone programma tot het corps toegelaten.
Onze groentijd viel daarom zo mee, omdat het geen groentijd was. Het was een „tijd van verplichte kennismaking", en onder de dekmantel van deze naam is er later wel weer ouderwets gedonderd, maar in dit eerste jaar had nog geen traditie in die richting zich kunnen vestigen, de lieden met wie wij moes-

ten kennismaken, stonden er even onwennig tegenover als wij, en het geheel was een tamme en ook wel een beetje saaie beweging. Bij het groenentoneel gaf ik een imitatie van Charlie Chaplin en mocht een paar liedjes zingen. Ik had veel succes, maar de gebeurtenissen waarop de tekst doelde, waren mij niet of maar tendele bekend, en ik hield er voor mezelf niet een bijzonder voldaan gevoel van over.

Dat hield ik eerst recht niet van de voorstelling die Kleinkunst datzelfde seizoen in de schouwburg gaf. Het optreden in de schouwburg was in mijn tijd iets waaraan de schoolverenigingen eenvoudig niet dachten. Die speelden in het Concerthuis of in de zaal van Vogelenzang in de Nieuwe Ebbingerstraat. Maar de eerzuchtige voorziter van Kleinkunst wilde wat het Studententoneel en de vereniging Groningen van Rut Hofman toch ook deden: spelen in de schouwburg! Ik was niet enthousiast over dit plan, maar alle andere afdelingleiders waren er voor, zij wisten al precies, wat hun afdeling zou kunnen bijdragen, en ik wilde niet minder wezen. Ik koos een eenacter waarvan ik de naam vergeten ben van Josine Simons-Mees, een parodie van Charivarius op de gebruikelijke overspel-scènes op het toneel, en een stukje van Broedelet „De Sleutel". Het was een ongelukkige keus. De enacter bood winig gelegenheid tot spel, en de woordenrijke dialoog was maar af en toe geestig, en vaker vervelend; Charivarius' stukje had gered kunnen worden door heel licht spel, maar wij speelden het loodzwaar als was het bloedige ernst; en „De Sleutel" — op de avond van de generale repetitie moest ik besluiten het niet door te laten gaan, zogenaamd omdat het programma veel te lang werd, maar eigenlijk omdat een heel troepje meisjes over de inhoud geshockeerd was! Wat was dan wel die schandelijke inhoud? Een verloofd paar bezoekt een maand vóór hun trouwdag hun pas gehuurd bovenhuis, waarin nog een paar meubels staan van de vorige bewoners, en als ze speels de voordeur op slot gedraaid hebben, is een ogenblik later plotseling de sleutel weg. Er is geen telefoon, ze kunnen er niet uit, ze moeten wachten totdat hun voorganger zijn boeltje komt halen, maar dat zal hij niet doen vóór de volgende morgen . . . De jongeman kan maar niet ophouden met zoeken, en is verschrikkelijk opgelucht, als het meisje het ding tenslotte vindt, in een vaas . . . Hoe hij daar gekomen is . . . ? Dat begrijpen ze beiden niet, maar dat doet er ook niet toe, ze hebben hem gevonden. Als ze de deur uitgaan, kijkt het meisje nog even rond. „De stommeling!" zegt ze dan.

Van de meisjes die meenden zich over dit onnozele grapje te moeten opwinden, zullen waarschijnlijk velen ruim een jaar later, toen ze zelf verloofd waren, ook wel bereid geweest zijn een beetje vooruit te lopen op de huwelijkse staat. Maar dat bewijst alleen maar dat de natuur sterker was dan de leer, en die leer, de moraal van die tijd, in het stukje treffend geïllustreerd, werd tegen mij uitgespeeld. De voorzitter die al niet enthousiast geweest was over het feit, dat ik de leiding van de toneelafdeling weer had overgenomen, bracht mij de bezwaren van de meisjes in vermoedelijk wat aangedikte termen over, maar omdat hij gelijk had met zijn opmerking dat het programma veel te lang

was geworden, kon ik mijn ergernis over „de preutsheid van die schapen" geen kracht bijzetten, en de schapen kregen hun zin, het stukje werd niet gespeeld.
De bezwaren zouden geloof ik met minder overtuiging zijn voorgedragen, als mijn tegenspeelster wat meer gewaardeerd was door de andere meisjes. Goed, ze kon misschien wel wat spelen, maar verder was het een misselijke flirt, een wilde kraai, en ze had nooit in Kleinkunst mogen komen! Helemaal ongelijk hadden ze niet. Ze kon inderdaad wel wat spelen, en in zoverre was mijn keuze volkomen gerechtvaardigd, al wil ik niet zeggen, dat ik me uitsluitend door haar talent had laten leiden. Ze was verloofd met een jongen die in Hongkong zat, maar dat herinnerde ze zich maar bij vlagen, en het belette haar in elk geval niet stevig met mij te vrijen. Het merkwaardige was, dat de meisjes mij dat niet kwalijk namen — ik was in hun ogen blijkbaar het onschuldige slachtoffer — maar haar des te meer!
Bij het uitspreken van de door mijzelf geschreven proloog bleef ik steken. Ik ben ook later wel eens mijn tekst even kwijt geweest, maar daar wist ik me dan wel uit te redden, maar deze stilte duurde afschuwelijk lang. En de gedachte aan een volle zaal die erop wacht, of je nog een woord zult uitbrengen, terwijl je probeert het gefluister op te vangen van een slecht articulerende souffleur, is mij sindsdien als een apart soort benauwenis bijgebleven.
De recensies waren bar slecht, en ik maakte mij niet bemind door te zeggen, dat wij dat verdiend hadden en dat het kinderachtig was dit oordeel toe te schrijven aan de boosaardigheid der critici.
Bij het soupeetje na afloop kwam ik te zitten tusen mijn tegenspeelster van „De Sleutel" en een meisje dat nog niet lang geleden lid geworden was van Kleinkunst. Ze had die avond meegedaan aan de zigeunerdans en in het koor gezongen, maar ik kende haar nauwelijks. Maar toen moest ik haar aankijken om te zien, of haar ogen werkelijk zo verrassend groot en blauw waren. Toen ik opstond om op het toneeltje iets voor te dragen, nam mijn tafeldame, aan wie mijn belangstelling voor mijn andere buurvrouw niet ontgaan kon zijn, bliksemsnel mijn plaats in, „omdat ze zo graag eens kennis wilde maken met Gabriëlle". Dat wilde ik ook, maar ik kreeg toen de kans niet, want ondanks mijn protesten bleef ze zitten waar ze zat. Ook in de janplezier waarin we van Zuidlaren naar de stad terugreden, wist ze zo te manoeuvreren, dat ik niet naast Gabriëlle kon zitten. Ik nam wraak door haar van de markt alleen naar huis te laten lopen. Het was een avond die verstrekkende gevolgen zou hebben.

* * *

Wij kwamen in 1920 met drie man de gelederen der classici versterken, en dat was niet eens zo'n héél mager jaar: in 1919 was er maar één meisje aangekomen! Er waren daarvoor en daarna wel beter bezette jaren, maar het gezelschap dat de colleges voor niet-kandidaten volgde, bleef gemakkelijk te over-

zien, en wie een college oversloeg, deed dat niet ongemerkt en soms ook niet ongestraft

„Ben je bedonderd?!", zei Groenenboom in de gang van de Academie, „als je van mij een college mist, dan is dat tot dáár aan toe, maar bij meneer Van Wageningen kun je dat niet doen, hoor! Die rekent erop, dat je komt!"

Inderdaad hield Van Wageningen mij een paar dagen later op straat staande: „Vertelt u eens, bevallen mijn colleges u niet?"

„Integendeel, professor, heel goed!"

„Maar waarom komt u dan niet geregeld?"

Mijn belangstelling voor het toneel moet deze vaderlijke figuur ook ernstig verontrust hebben. Hij vond het in elk geval nodig mij een merkwaardige waarschuwing toe te dienen:

„Ik hoor, u houdt zo van toneel. Ja, ik ga zelf ook graag naar de komedie. Maar je moet er wel voorzichtig mee wezen. Daar hebt u bijvoorbeeld mijn collega Beck, die heeft drie dochters, en die zijn — stelt u dat voor — alle drie aan het toneel gegaan!"

Zijn afgrijzen kon nauwelijks op adequate manier worden vertolkt, en blijkbaar bang, dat ik de gruwelijkheid van deze afdwaling niet volledig zou beseffen, zei hij er met indrukwekkende hoofdknikjes nog bij:

„U moet zich dat even indenken!"

Op het toneel kwam hij later nog eens terug:

„Mijn vrouw is emotioneler dan ik. Wij zijn laatst eens naar de schouwburg geweest, en toen werd er op het toneel gevochten. Mijn vrouw was er zo in, ze zei: „Jaap, ga er tussen!" Ja, en dat doe ik dan niet".

Van Wageningen was een uiterst bedachtzaam man, hij interpreteerde zijn teksten voorzichtig en zorgvuldig, en ging — zijn commentaar op Menilius kan het bewijzen — voor geen enkele moeilijkheid uit de weg. Hij was niet, zoals Groeneboom, een enthousiast en enthousiasme wekkend docent, maar hij leerde je degelijk Latijn. Bij de krachtige eisen die hij stelde voor het kandidaatsexamen behoorde ook de lectuur van tien boeken Livius.

„En weet u, wat u nu doet? Nu neemt u eens niet die derde decade, die Hannibal-boeken leest u later nog vaak genoeg. Nee, als ik u een goede raad mag geven, dan neemt u de eerste decade. Die is bijzonder boeiend".

Dat die ook veel moeilijker was dan de derde, zei hij er niet bij!

Eén uur per week gaf hij college in het Latijns, en wij werden geacht dan ook in die taal te responderen. Toen het hem verdroot, dat wij het niet veel verder brachten dan het aanzetten van een „ita" of „immo", liet hij ons om de beurt een caput van Seneca's Apocolocunthosis van een Latijns commentaar voorzien. Ik heb hem daarbij één maal echt kwaad gezien. Mijn jaargenoot Jan Hoogland en ik hadden toen een pas aangekomen meisje bij haar beurt geholpen. Wij waren begonnen met haar enige aanwijzingen te geven, terwijl wij op het instituut zaten, maar toen ze daar niet al te handig mee omsprong, waren wij als trotse derdejaars die de vaste loopjes al met een zeker gemak konden plaatsen, ertoe overgegaan haar het geheel te dicteren. Helaas kon zij,

toen ze eenmaal voor de katheder stond, niet vlot lezen wat ze te vlug had opgeschreven, en Van Wageningen wees haar in hoofs Latijn terecht. Wat hij zei kwam hierop neer: hij vermoedde dat de hulpvaardige collega of collegae het zo en zo bedoeld hadden. Dan zou het namelijk juist zijn. Wat zij nu voorgelezen had, begreep hij niet. En het leek hem waarschijnlijk dat zij het zelf ook niet begreep. Haar wou hij dat niet kwalijk nemen, maar hij betreurde het zeer, dat de ornatissimi de dwaling hadden begaan te menen haar met dit vroom bedrog een dienst te bewijzen. In waarheid hadden zij haar een zeer slechte dienst bewezen.

Het kwam er allemaal heel keurig uit, het feit dat hij Latijn sprak, zal hem misschien ook wat geremd hebben, maar de rode vlekken op zijn gezicht verrieden dat hij goed kwaad was, en als één van de schuldige ornatissimi onderging ik deze uiterst hoffelijke schrobbering als een verdiende afstraffing. Dit des te meer, omdat het zo'n bijzonder vriendelijke man was, van wie je voelde, dat zijn interesse voor zijn leerlingen echt was.

Ik heb bij Van Wageningen nog kandidaats-tentamen gedaan, maar toen ik examen deed, had ik de dode Jacobus al temidden van zijn boeken in zijn kist zien liggen. Het was de eerste maal dat ik een dode zag, en ik was er zwaar van onder de indruk. Zo sterk is die indruk, dat ik nog altijd, als ik aan deze beminnelijke leermeester denk, hem voor mij zie in zijn hagelwit gesteven doodshemd, met puntjesboord en witte das. In die tijd geloofde ik nog wel vagelijk aan een leven na de dood, en het leek mij toe, dat dit voor een man als Van Wageningen wel de meest passende kledij was.

De historicus Roos die zijn ontroering met moeite beheerste, toen hij ons bij het begin van een middag-college meedeelde, dat onze en ook zijn leermeester, professor Van Wageningen, gisteren plotseling overleden was, had gelukkig gelegenheid gehad zijn woorden zorgvuldig op papier te zetten, anders was hij er nooit uitgekomen. Hij sprak altijd moeilijk, maar veel spraaklessen hadden hem geleerd zo goed als niet te stotteren, wanneer hij zijn tekst voor zich had. Zijn colleges die uitstekend in elkaar zaten, sprak hij bijna zonder hapering uit, al traden er wel plotseling stroomversnellingen op in de woordenvloed, maar in het geïmproviseerde zinnetje waarmee hij zijn betoog „voor deze . . . keer" afsloot, laste hij dan vaak een verrassend lange pauze in, zodat het laatste woord pas viel, als niemand er meer op rekende. Hij was nooit leraar geweest, en zou voor een gymnasiumklas waarschijnlijk ook vermoord zijn, maar hij was een geleerde van typisch Duitse degelijkheid, die de akribeia, de splinterige nauwkeurigheid in heel zijn wezen leek te hebben opgezogen. Een briljant causeur was Roos beslist niet, en een „gezellig avondje" bij hem thuis — de professoren gaven die toen nog — was voor alle partijen een moeizaam te doorworstelen karwei, dat wanneer de conversatie helemaal was doodgebloed, gered moest worden door mevrouw Roos die plotseling de suggestieve vraag lanceerde:

„Anton, was je niet van plan die foto's van je Griekse reis te laten zien?"

Waarop Anton opveerde „Oja, dat is . . . waar ook" en een soort college gaf

naar aanleiding van de doorgegeven foto's. De geïmproviseerde toelichtingen bleven ook dan moeilijk.
„Die daar op die ezel . . . ben ik".
„Deze professor?"
„Nee nee nee, daar achteraan. Toen was ik natuurlijk nog niet . . . zo dik". De tegenwoordige gewoonte gasten te onthalen op „de prachtige dia's die Piet van onze reis gemaakt heeft", heb ik altijd bijzonder vervelend en ergerlijk gevonden. De vergelijking met de foto's van Roos waaraan die voorstellingen mij doen denken, is eigenlijk bijzonder onbillijk: de foto's van Griekenland hielpen ons door een moeilijk avondje heen, aan het vertonen van ons „vaste strandje" of van „Riekje op de kameel" kan een dergelijke sociale functie met de beste wil van de wereld niet worden toegeschreven. Dat is alleen maar stiervervelend.
Toen ik mijn meisje aan Roos kwam voorstellen — je deed dat op een zondagmiddag in jacquette met hoge hoed — zette hij ter inleiding van de conversatie zijn vingertoppen bedachtzaam tegen elkaar:
„En, juffrouw Meermans — of was uw naam niet zo . . .?"
„Meersman, professor".
„O — juist — ja. Meersman. En juffrouw Meersman, studeert u ook?"
„Nee professor, ik ben verpleegster".
„O — zo — verpleegster — jaja". Het kostte hem zichtbaar moeite zich om te schakelen, maar toen vond hij de juiste voortzetting: „Dàt is zeker . . . heel druk".
De filosoof Heymans, naast zijn vriend Kapteyn de beroemdheid van de Groningse universiteit, stelde aan de classici niet al te zware eisen. Zijn college over Griekse filosofie was helder en degelijk, maar maakte eigenlijk, hoewel ik mij dat zelf nauwelijks wilde bekennen, geen bijzondere indruk op mij. De grote man zelf deed dat wel. Die indruk werd natuurlijk bevorderd door wat je al van hem wist nog voordat je hem ooit gezien had. Het was algemeen bekend, dat bij herhaling andere universiteiten hem een leerstoel hadden aangeboden, en was hij ook niet de man die naar aanleiding van de Dreyfus-affaire zijn orde van het legioen van eer had terug gestuurd?! Maar al beschikte Heymans zeker niet over de rattenvangers-kwaliteiten van zijn vermaarde tijdgenoot en tegenstander Bolland, en al was hij er wars van de eigen persoon op de voorgrond te stellen, ook dit in tegenstelling tot Bolland, zijn optreden was imponerend genoeg: een lange man, hoekig, mager en breedgeschouderd, kwam zeer rechtop lopend de college-zaal binnen, ging zitten in de katheder, bracht een klein papiertje met aantekeningen even heel dicht bij de overmatig bijziende ogen, kuchte en begon te spreken. Hij sprak in lange, maar goed lopende zinnen, en het college had praktisch onveranderd in druk kunnen verschijnen. Hij vond zijn woorden met een bijzonder gemak, en sprak rustig met een uitstekende dictie, zonder nadrukkelijkheid. Het was een kalm verglijdende woordenstroom zonder retorische franje, een koel, helder betoog, dat niet wilde overreden of omverpraten, maar er op uit was te overtuigen.

Het was, zoals ook zijn geschriften zijn, soms misleidend helder, d.w.z. zo helder dat men er toe gebracht werd te menen, dat men het al volledig begrepen had, terwijl daar in werkelijkheid nog heel wat aan mankeerde. Juist daardoor was het voor mij toen nog niet imponerend. Bovendien was ik, geloof ik, in die tijd ook nog niet toe aan de filosofische problematiek. Ik was in veel opzichten wat men tegenwoordig een laatbloeier noemt en het is misschien mede daardoor, dat ik ook altijd vrij sceptisch ben blijven staan tegenover het streven, de filosofie op de middelbare school te brengen.
Ik zelf heb het uur Antieke Cultuurgeschiedenis in Vα vaak gebruikt voor Griekse filosofie, en daarbij de beperking die in „Griekse" zat, opzettelijk verwaarloosd. Ik heb nooit te klagen gehad over gebrek aan belangstelling. Een woedende leraar heeft mij eens verweten, dat ik mijn gymnasiasten opvoedde tot tegenspraak. Ik zou het zelf nooit zo hebben geformuleerd, maar ik begreep wat de man bedoelde, en helemaal ongelijk had hij niet. Van deze opvoeding nu profiteerde ik bij deze lessen: veel meer dan later mijn studenten aan de Technische Hogeschool kwamen mijn leerlingen aandragen met tegenwerpingen, moeilijkheden en vragen. En toch! Ondanks deze gunstige ervaringen zie ik twee bezwaren. Van het gevaar dat de leerlingen ten gevolge van een zekere onrijpheid komen tot het onbegrepen nazingen van des leraars zang, dient de laatste zich voortdurend bewust te zijn. Het andere gevaar is dat men met het filosofie-onderwijs verzeilt in een oeverloos, quasi-diepzinnig gezwam. Naar mijn indruk is dit in sommige studierichtingen al lang geen gevaar meer, maar sombere werkelijkheid. Dit gezwam zal vooral dan optreden, wanneer de studenten nog minder dan nu in staat zullen zijn hun gedachten helder te verwoorden. Dit onvermogen is nu al angstwekkend, maar ik durf te voorspellen dat de toestand nog veel erger zal worden, en dat wel niet in een voorlopig nog verre toekomst, maar binnenkort, laten we een schatting wagen: binnen tien jaar. Het onderwijs doet op dit moment al alles, wat het kan doen, om deze termijn nog te bekorten: het laat zo goed als niet meer vertalen, en de multiple-choice-methode maakt het voor de leerling overbodig zijn gedachten te formuleren. Veel kwalijker is wat de propagandisten van het zogenaamde snellezen ons willen aanpraten: wij lezen te langzaam, wij moeten leren een tekst „af te tasten". Wat men eventueel méér uit de afgetaste tekst heeft opgenomen en vastgehouden, mag niet als winst geboekt worden, en moet als verlies gelden wanneer het vertragend heeft gewerkt". Aldus D. Drop in het tijdschrift Levende Talen. Deze snelheidsaanbidder is Neerlandicus!
Het is Taine, die zich een beetje anders over het lezen heeft uitgelaten. Zijn uitspraak die ik niet kan citeren, komt hierop neer: wie begint te lezen, dient dat heel langzaam te doen; wie dan voortgaat met lezen, moet dan nog altijd heel langzaam lezen; en wie, gekomen aan het eind van zijn dagen, voor het laatst leest, die moet ook die laatste bladzij nog heel langzaam lezen. Alleen door zo proevend te lezen, kan hij alle details van de tekst, elke nuance volledig in zich opnemen. Taine voorziet, dat men nu zal zeggen: maar er zijn zo

veel geschriften die het helemaal niet verdragen zo gelezen te worden. Zeker, antwoordt hij, die geschriften moet men dan ook niet lezen!

Nu zal men natuurlijk komen aandragen met het onderscheid tussen informatief lezen en genietend lezen. Slechts het laatste zou men langzaam moeten doen, bij het eerste is elke seconde winst. Wie dit beweert, maakt zich zelf wat wijs. Wanneer iemand er eenmaal op gedresseerd is een tekst in recordtijd te „scannen" of te „skimmen", dan hoeft hij er niet op te rekenen, dat hij het volgende ogenblik weer in staat zal zijn genietend te lezen. Hij kan het proberen, maar het zal hem niet lukken. De details die hij heeft leren verwaarlozen, omdat ze zo vertragend werkten, zullen hem blijven ontgaan. Dank zij het barbaarse pleit van de snellezeraars heeft hij de moeilijke maar kostelijke kunst van het lezen, een der belangrijkste verworvenheden van de mensheid, voorgoed verspeeld. En in dat klimaat van ongeveer, waar men van precisering niet wil weten, en dartel speelt met suggestieve termen met een glijdende betekenis, zal, vrees ik, het quasi-diepzinnig gezwam heerlijk kunnen gedijen. Maar na deze ontboezeming terug naar mijn leermeesters.

Verreweg de meest imponerende van het viertal was Groeneboom. Voor vele van zijn leerlingen is Groeneboom het grote voorbeeld gebleven van wat lesgeven kàn zijn. De warme genegenheid die zijn leerlingen hem hebben toegedragen, werd niet direct in hen geboren; er ging een periode van verwondering, ja bijna verbijstering aan vooraf. Wie voor het eerst een college bijwoonde, en niet al van het gymnasium wist wat hem te wachten stond, had een tijdje nodig om te acclimatiseren. Voor zijn onwennig-verbaasde ogen was een kleine, stevig gebouwde man, met een stem als een klok, bezig de een of andere Griekse auteur voor te dragen, of liever te zingen, en voor te spelen. Wanneer de gelaatsuitdrukking van zijn hoorders verried, dat het hun toegedonderde Grieks voor hen ook Grieks dreigde te blijven, stormde hij van de katheder af om met een paar haastig op het bord gekrabbelde woorden zijn bedoeling te verduidelijken.

Zijn feilloze taalbeheersing maakte het hem mogelijk prachtige, fijn genuanceerde vertalingen te vinden. Hij verviel niet in de fout alle Grieks te bewonderen alleen al omdat het Grieks was, maar van zijn liefde wist hij welsprekend te getuigen, en hij bracht die over op zijn leerlingen. Hij boeide altijd, verraste vaak en ontroerde niet zelden.

Zijn waardering voor wat de studenten bij hun responsies presteerden, muntte niet uit door gelijkmatigheid, en menig „lief kind" of „waarde heer" moet af en toe het gevoel gehad hebben, dat de leemten in haar of zijn kennis nu wel erg breed werden uitgemeten. Daar stond dan tegenover dat je af en toe uitbundig geprezen kon worden om prestaties die voor je eigen besef die lof nauwelijks verdienden.

Nee, een altijd evenwichtig oordeel moest men van deze man van stemmingen, die af en toe buien van diepe neerslachtigheid moest doorworstelen, niet verwachten.

Toen ik tentamen deed, liepen in de studeerkamer de kuikens mij om de voeten.

„Ga zitten, ga zitten, maar trap niet op de neottia!"

Het was niet het enige verrassende element.

„Vertel es, even een vraagje vooraf om er wat in te komen: wie was ook maar weer de bisschop die dood op zijn bed gevonden werd met de Aristofanes nog onder zijn kussen?"

„Dàt weet ik niet".

„Jawel", zei Groeneboom, „dat weet je natuurlijk best".

„Ik weet het echt niet".

„Kom, kom, denk maar eens even na, dat moet je toch weten!"

„Ik kan er wel over nadenken, maar daar kom ik niks verder mee, ik weet het gewoon niet!"

„Jawel, als je nu even rustig nadenkt . . ."

„Ik heb u gezegd, dat ik het niet weet, en ik wéét het ook niet!"

„Wel, je hoeft niet zo nijdig te worden! Het doet er immers ook helemaal niets toe! Zo, nou gaan we echt beginnen."

Na deze moeilijke inleiding verliep het tentamen verder tot ons beider genoegen.

„Je bent een beetje gauw kwaad, maar van Grieks begin je al iets te weten. Dat is helemaal zo gek niet!"

Een oordeel, waarmee ik heel blij was.

Wij werden doordat wij geregeld moesten responderen — de juristen schrokken alleen al van het woord — wel aan het werk gehouden. Maar van wat men tegenwoordig „begeleiden" noemt was geen sprake, en over de vraag hoe wij onze tijd indeelden, bekommerde niemand zich. Aan het einde van ons eerste jaar mochten wij bij Roos een tentamen doen voor „Romeinse Antiquiteiten", in de loop van het derde jaar deden wij onze kandidaatstentamina bij Van Wageningen, Roos, Heymans en Groeneboom en zo deed je inderdaad na drie jaar je kandidaats.

Groeneboom had nog een kleine barrière opgeworpen, voordat je bij hem tentamen mocht doen: de lector Van Hoorn moest dan verklaard hebben, dat je met vrucht zijn colleges over archaeologie had gevolgd. Helaas, hij gaf die colleges op zaterdagmiddag, in de Heymans-zaal, omdat daar plaatjes vertoond konden worden, en in het begin was ik er wel eens geweest hoewel ik het mateloos vervelend vond en in de donkere zaal in slaap dreigde te vallen, maar later meende ik mijn tijd beter te kunnen gebruiken, en ik had mij er dus niet vaak meer vertoond. Jan Hoogland, tegen wie ik niet dan met grote moeite kon opboksen — wel heel anders dan ik die pas na zeven jaar mijn eindexamen had gehaald, had hij een jaar gewonnen door vanuit de vijfde klas een briljant staatsexamen af te leggen —, kreeg het verlangde papiertje natuurlijk vlot, maar toen ik het zelfde vroeg, bekeek Van Hoorn, een vriendelijke en bijzonder verlegen man, mij ongemakkelijk lang.

„Jaaa", zei hij toen aarzelend, „meneer Van der Wal, maar eigenlijk ken ik u niet".
„Ik heb toch wel bij u op college gezeten", zei ik.
„Ik heb u daar wel eens gezien. Maar wilt u beweren dat u mijn colleges geregeld gevolgd hebt?"
„Nee", zei ik, „niet geregeld".
„Dan kan ik dat ook niet verklaren, vindt u wel?"
„Eh . . . nee", zei ik, „dat is moeilijk".
We waren het volkomen eens, en ik ging met een boekje van Fowler and Wheeler en de datum waarop ik dat moest kennen, naar huis.

Libbe van der Wal

Tekening van de Roemeense kunstenaar Sabin Balasa.

Hotel Eden

In een vakantie hadden we een Amerikaanse familie ontmoet, we waren blijven schrijven en ze zouden naar Amsterdam komen. Ik zou ze van het station halen, een hotel wijzen en dan zouden we plannen maken. Ze kwamen niet uit de uit Rotterdam getelefoneerde trein en ook niet uit de twee volgende, zodat ik naar huis was gegaan.
's Avonds werden wij opgebeld uit Hotel Eden. Ja, daar waren ze maar naar toe gegaan, trein gemist, doodmoe, ja het was vlak bij het Centraal Station, bij de Beurs, achterkant aan het water, something like Moesstraat, kan niet missen.
Ik kom jullie na de lunch halen.
That's fine.
Hotel Eden werd gevonden. Het was niet een hotel voor een uur met een handdoek, het zag er schoon uit.
Ik werd in de eetzaal-lounge gelaten.
Ik denk, dat de Amerikanen rusten.
Wek ze niet, ik kan best wachten, ze zullen wel komen.
Zoals u wilt.
Ik had tijd om wat rond te kijken. Een scheve, gebatikte doek boven de schoorsteenmantel, waarop een koperen mijnlampje, „groeten uit Valkenburg", scheve persjes op de zes tafels, waarop een hoog vaasje, dat niet blonk maar ook niet dof was, ieder met drie narcissen, die manmoedig stom trompetterend zich overeind hielden, asbakjes met Miss-Blanche en Good-Year in duidelijke letters, beduimelde Wereldkronieken, een buffet met op glazen schappen enkele glazen, die zich narcistisch verdubbelden, vitrages, onzedelijk hoog opgehouden door brede banden, een knal paars heideveld tussen beide ramen, olieverf plus lijst, koopje en een dik vloerkleed in de kleur van ongezonde hondepoep.
Aan het verste tafeltje zat een man te schrijven. Het is onbeleefd om aan te gapen, jawel, maar ik moest kijken. De man had het persje op een stoel gegooid, op de tafel lag een ordinair schrijfbloc, stond een flesje inkt, een fles sherry en een glas. Hij schreef met een kroontjes-pen, krassend en snel en na vier of vijf regels dronk hij, een halve fles per bladzij, schatte ik. Was de fles leeg, dan zette hij hem op de grond een haalde een volle van naast zijn stoel naar boven. Hij zat in een gekreukeld, grijs, slobberig pak, had een bloedrode das en één punt van z'n boord wees naar boven. Z'n gezicht was helrood, de dunne lippen blauw, een snor groeide naar verschillende windrichtingen en met een dertigtal haren had hij geprobeerd een knobbelige schedel te camoufleren. Hij had geen oren maar gehoorapparaten, van het hoofd afstaand omdat hij er waarschijnlijk van jongs af dubbel op had geslapen.
Hij schreef als doctor Mabuse maar rustiger; dronk, doopte in, dronk, schreef terwijl zijn benen in alle rust onder de tafel gekruist bleven.
Ik dacht het eerst aan een verkoper, zo'n man met botergele klompen, een korte wandelstok en een bulkende portefeuille, die een contract zat te maken of rekeningen zat te schrijven maar dat kon niet want hij had fijne en uiterst verzorgde handen en goede molières en verkopers schrijven niet zo lang. Ik weet niet of de onsterfelijke Wimpy al bestond toen — het was in '36 of '37 — maar nu ik me van deze herinnering ontdoe door hem op te schrijven, denk ik: Wimpy, een hoogrode, schrijvende Wimpy.
Nadat ik drie flessen had zien leegraken en vele vellen vol, stond de man op en liep, kaarsrecht maar boerend door zijn

hand naar de deur. Na de tijd voor een plas kwam hij terug met twee flessen, knikte naar mij en schreef verder. Ik schat, dat ik hem vier of vijf flessen had zien opdrinken maar de pen beefde niet, feilloos werd ingedoopt en zonder ooit op te kijken of na te denken kraste hij verder. De volle vellen schoof hij op de grond. Ik vroeg niet maar ik werd één vraag. Wat is dat in Godsnaam voor een man, wat doet hij, hoe is het mogelijk om met een maag als een sherryfust te schrijven, wat schrijft hij?
De ober kwam binnen.
Uw Amerikanen komen er aan meneer.
Ik ging naar de receptie met de aan groene ballonnetjes gelande sleutels en m'n gasten kwamen de trap af. Na de begroeting kon ik m'n nieuwsgierigheid niet langer bedwingen.
Ober, kunt u mij zeggen wie die heer is, die daar zit te schrijven. Is die in uw hotel, vertelt u mij eens.
Ja meneer, die heer woont hier, het is een vreemde gast. Hij eet zowat niets maar drinken wel. Hij moet een Jood zijn en zodoende begrijpt u wel. Het schijnt een schrijver te zijn maar prompt van betalen. Roth, Joseph Roth is de naam. Misschien weet meneer van hem.
Dank u wel ober.

H. Bonger

EXPLOSIE

Op deze aarde, onder één hemel, leefden wij tesaam,
waar regen viel en wolken in het zonlicht dreven,
waar de lucht blauw was als een berg, bezet met sterren,
waar takken bloeiden en jonge vogels woonden in het gras.
Op deze aarde, onder één hemel, leefden wij tesaam
en deelden het brood en dronken uit de ene beker.
Ach, jij herinnert je nog die donkere dag, toen het geluk
door het geweld van de explosie werd verscheurd,
en de wereld in tweeën lag door een kloof vol duisternis
en wij wonen moesten op twee gescheiden werelden.
De afgrond liep door het huis, door de tafel met het brood
en spleet de muren waar toen de stormen tussen woedden.
Nu drijven naast elkaar twee verloren eilanden,
vervreemd, eens één huis, eens één aardse woonstee.

Semjon Kirsanow (geb. 1906)
(Uit het Russisch vertaald door P. Krug)

De grenzen aan de groei

Over het rapport van de Club van Rome

Het rapport van de Club van Rome [1] is een uitstekend science-fiction verhaal, al verschilt het hiervan op twee punten. In de eerste plaats berust het boek niet op fantasie maar is alles nuchtere computerwerkelijkheid. In de tweede plaats kan men na lezing niet zeggen: „eind goed, al goed". Dat is spijtig, vooral in combinatie met punt één, maar het is bovendien waarschijnlijk de diepere oorzaak van veel van de kritiek die het rapport losmaakt. De afloop is zo zuur, dat men het eenvoudig niet *wil* geloven.

Waar gaat het rapport over. Rome heeft er niet veel mee te maken; de stad leende zijn naam aan een internationale groep partikulieren, die bezorgd is over de toenemende dreiging van de vele met elkaar verbonden problemen waartegenover de mensheid zich gesteld ziet: verstoring van het milieu, crisis van gewoonten, bureaucratisering, vervreemding van de jeugd, verwerping van waardesystemen in de samenleving, inflatie en andere economische verstoringen.

Deze verschillende problemen blijken drie kenmerken gemeen te hebben.[2]

— De invloeden en afmetingen zijn wereldwijd en de problemen verschijnen in een bepaalde *ontwikkelingsfase* in alle landen, ongeacht het heersende sociale en politieke systeem.
— De problemen worden gekenmerkt door grote complexiteit en bevatten zowel technische, sociale, economische en politieke elementen.
— Er is onderling een sterke wisselwerking, waarvan het patroon nog niet is doorzien.

Dit geheel heet „de Problematiek".

De Club van Rome wilde in verband met deze Problematiek inzicht verwerven in de begrenzingen van ons wereldsysteem, en de dominerende elementen die het gedrag van het wereldsysteem op de lange duur beïnvloeden helpen identificeren en bestuderen. Daartoe werd de System Dynamics Group van het Massachusetts Institute of Technology uitgenodigd een studie naar de Problematiek te verrichten. De leider van het M.I.T.-team was prof. Meadows en het geheel werd betaald uit een fonds van een grote onderneming.

De Problematiek is zo gecompliceerd, dat men er met een mentaal, verstan-

[1] Rapport van de Club van Rome - De grenzen aan de groei, Meadows, D. Utrecht/ Antwerpen 1972.
[2] Meadows blz. 13-14.

delijk model geen vat op kan krijgen. Daarom wordt een formeel model gehanteerd met alle voor- en nadelen van dien.
De vijf belangrijkste trends in het wereldmodel zijn: bevolkingsgroei, industrialisatie, voedselproduktie, uitputting van niet vervangbare hulpbronnen en verslechtering van het milieu.
Bij het doorrekenen van het gebruikte computermodel [3] blijkt dat men er een eenvoudig economisch groeimodel (Harrod-Domar model) kan uithalen.
Wie een beeld wil krijgen van de nauwkeurigheid waarmee de gegevens voor de invoer van het model verkregen zijn, kan het rapport het beste zelf lezen. Talloze deskundigen uit de hele wereld zijn erbij betrokken geweest en pas daarna is een groot aantal relaties tussen de diverse grootheden opgesteld. Niettemin is het duidelijk dat geen nauwkeurige voorspellingen omtrent bepaalde details gedaan kunnen worden; dat was ook niet de bedoeling. Onderzocht werd de *karakteristiek* van het model. Ter vergelijking noemt de auteur de beschrijving van het proces dat zich voltrekt wanneer een bal omhoog wordt gegooid; we kennen het patroon van de weg die de bal aflegt, ook zonder nauwkeurig de kracht van het omhooggooien, het gewicht van de bal en de richting en kracht van de wind te weten. Evenzo willen we het patroon leren kennen van de weg die ons wereldmodel zal afleggen, ervan uitgaande dat de sociale variabelen dezelfde patronen zullen blijven volgen, die zij overal in de wereld gedurende de jongste geschiedenis hebben gevolgd.
Het gedragspatroon van het wereldmodel laat niets te raden: het is een patroon van grensoverschrijding en ineenstorting.
„Het voedsel, de industriële produktie en de bevolking groeien exponentieel totdat de snel afnemende natuurlijke hulpbronnenbasis tot een vertraging in de industriële groei dwingt. Tengevolge van de natuurlijke vertragingen in het systeem, blijven na de piek in de industrialisatie, zowel de bevolking als de vervuiling nog enige tijd stijgen. De bevolkingsgroei komt tenslotte tot stilstand door een stijging van het aantal sterfgevallen als gevolg van de verslechtering van de voedselvoorziening en de gezondheidszorg".[4]
Uitputting van natuurlijke hulpbronnen, met de meest optimistische schattingen van nog onbekende voorraden, blijkt het eerste struikelblok te zijn. Hierdoor zal op zijn laatst in de loop van de volgende eeuw een eind aan de groei komen.
Wanneer de voorraad natuurlijke hulpbronnen zo groot verondersteld wordt dat het geen struikelblok meer is, blijkt milieuvervuiling de kritieke faktor te gaan worden. Het basispatroon van het model wijzigt zich niet.
Als nu ook de vervuiling wordt teruggebracht tot een overigens hoogst onwaarschijnlijk laag niveau, dan wordt de totale beschikbare oppervlakte aan bebouwbaar land het plafond. Wordt ook deze grens door verveelvoudi-

[3] Zoals gedaan door drs. F. Muller van de N.E.H. Rotterdam.
[4] Meadows blz. 130.

ging van de landbouwproduktiviteit opgeheven, dan bereiken bevolking en industrialisatie zulke hoge niveaus dat een vervuilingscrisis weer onvermijdelijk wordt.
Zo kunnen we nog even doorgaan, maar het algemene beeld is wel duidelijk. We krijgen een opeenstapeling van onwaarschijnlijk optimistische veronderstellingen, die elk voor zich de ineenstorting met slechts enkele decennia uitstellen.
De oorzaken van dit patroon zijn achteraf niet zo moeilijk te bedenken. De berekeningen confronteren ons met het feit dat de opbrengst- en absorberingscapaciteit van de aarde nu eenmaal eindig is. Dit zullen weinigen durven bestrijden.
Door de geweldige technologische vindingen hebben we tot nu toe de grenzen van het mogelijke nog wel kunnen verleggen. De technologie was zo succesvol dat we bijna zijn vergeten dat er toch nog wel grenzen bestaan. En eens zullen deze grenzen bereikt worden, al was het pas wanneer de aarde zo dicht bevolkt zou zijn dat we allemaal nog net een staanplaatsje hadden.
Gegeven de onvermijdelijkheid van zekere grenzen, is de meest onderschatte boosdoener het *exponentiële* karakter van de groei. Om zich een voorstelling te maken van exponentiële groei, volgen hier twee voorbeelden.
De auteur noemt het verhaaltje van een vijver met een lelie. De lelie is klein, maar verdubbelt zich elke dag. Op de honderdste dag zou de bloem de hele vijver bedekken en daarmee al het overige leven in het water onmogelijk maken, hetgeen voorkomen moet worden. Zolang de lelie klein is, zal niemand het gevaar opmerken. Pas als de halve vijver is bedekt, krijgt men hier oog voor; dit is op de 99ste dag.
Nu het tweede voorbeeld. De wereldbevolking bedroeg in 1900 1¾ miljard, en verdubbelde zich in 70 jaar tot 3,5 miljard. Anders dan bij de lelie neemt de verdubbelingstijd hier zelfs af. Een bevolking van 7 miljard zal bij de huidige groei al in 33 jaar bereikt zijn.
Deze exponentiële groei geldt voor vrijwel alle variabelen in het model, met verschillende verdubbelingstijden. Op deze manier kan men zich voorstellen dat grondstoffen inderdaad binnen afzienbare tijd zullen zijn uitgeput, om het eerste struikelblok weer te noemen. Het wordt ook duidelijk dat, wanneer er aanmerkelijk grotere voorraden onvervangbare hulpbronnen zijn dan nu bekend is, dit slechts korte tijd uitstel bieden kan.
Nu de eerste symptomen van het gevaar zichtbaar worden, zijn we mogelijk in de buurt van de 99ste dag.
Tot zover de hoofdlijnen uit het rapport.
Enige kritiek is wel mogelijk, maar men moet voorzichtig zijn. Er is in het wereldmodel al met zeer veel rekening gehouden en verder is het gevaar groot dat men kritiek levert omdat men de uitkomsten van het onderzoek niet wil accepteren. Ten slotte moet men zich bij elke kritische noot afvragen of deze wel de uitkomst van het model verandert; veelal blijkt dit namelijk niet het geval te zijn. Niettemin waag ik een enkele opmerking.

Het grootste bezwaar van het wereldmodel is, dunkt mij, de bijzonder hoge aggregatiegraad; er is geen onderscheid per land, per ontwikkelingsfase gemaakt. Nu is dit praktisch ondoenlijk, maar het betekent toch wel dat de resultaten van het model een zeker abstraktieniveau krijgen. Met name speelt dit bij de meest kritische faktor bevolkingsgroei.
De groei van de bevolking is over het algemeen het geringst in die landen welke door hun fase van economische ontwikkeling juist het gevoeligst zijn voor te grote bevolkingsgroei. Dat is geen toeval. Men kan ook zeggen: hoe groter het nationaal inkomen, hoe lager het geboortecijfer. In het rapport zelf staan trouwens enkele grafieken die dit verschijnsel illustreren.
Voor Nederland kan hierbij worden aangetekend dat de bevolkingsprognoses voor het eerst in de geschiedenis naar beneden zijn herzien. Tot voor enkele jaren groeide de bevolking altijd sneller dan men berekende, maar nu is dit vrij plotseling omgekeerd.
In landen met een reusachtige bevolkingsaanwas als India en Pakistan, leeft men dicht bij het bestaansminimum. Dit impliceert een dreigend natuurlijk plafond voor de bevolkingsaanwas, welbekend uit Meadow's model maar dan betrekking hebbend op de gehele wereldbevolking en voor een toekomstige periode.
Hiermee wil ik niet suggereren dat wij ons in Nederland geen zorgen hoeven te maken — tenslotte heeft Nederland van alle landen ter wereld ook het hoogste bruto nationaal produkt per vierkante meter — maar het bovenstaande illustreert wel hoever het geaggregeerde model van de realiteit afstaat. Wat dit voor effekt zal hebben op de uitkomsten van het wereldmodel, is niet met zekerheid te zeggen. Het lijkt waarschijnlijk dat de berekende ineenstorting regionaal en op verschillende tijdstippen zou plaatsvinden, in plaats van mondiaal. Nu zal een crisis in een bepaald land ongetwijfeld invloed hebben op andere landen; sterker nog: niet de crisis zelf, maar het in aantocht zijn van een crisis zal sterke krachten opwekken. Over de aard van dergelijke invloeden kan men hooguit speculeren.
Over aggregatieproblemen in het algemeen valt in dit verband niet meer te zeggen dan dat ze in verschillende wetenschappen opdoemen als gecompliceerde vraagstukken, waarvan de uitkomst vaak anders is dan men intuïtief verwacht. Bij de beoordeling van het wereldmodel moeten ze zeker genoemd worden, maar het zou dwaas zijn er redding van te verwachten. Daarvoor blijven de simpele wetmatigheden te duidelijk.
Realistischer is het om de sociale variabelen te bekijken. Het kan waarschijnlijk geacht worden dat bij een sterk gewijzigde inkomens- en bevolkingssituatie de maatschappelijke en menselijke waarden zullen veranderen. Een ander menselijk sociaal gedrag knaagt wel degelijk aan de wortels van het model, wat Meadows er zelf ook duidelijk bij zegt. We kunnen het met hem eens zijn dat we ons moeilijk een voorstelling van dit nieuwe menselijke gedrag kunnen maken.
Enkele symptomen zijn toch wel waar te nemen. Demonstraties bij het openen

van een fabriek zijn nieuw in een tijd van toenemende werkeloosheid. Nu zullen bij bedoelde chemische fabriek wel geen demonstranten geweest zijn die bij sluiting werkeloos zouden zijn geworden, maar het blijft niettemin een opmerkelijk verschijnsel.
Het stoppen van de economische groei is om redenen van niet-toenemend inkomen en werkeloosheid een pijnlijk proces. Daarom ziet Meadows het niet gauw gebeuren. Hij veronderstelt daarbij echter dat afremming doelbewust zal moeten geschieden; het is een nieuwe, speciaal hiervoor uitgedachte politiek.
Hier staat ons echter een verrassing te wachten: de economische groei in Nederland neemt duidelijk af. Deze afname komt tot stand niet alleen zonder speciaal hiervoor opgestelde politiek, maar zelfs met een op expansie gerichte politiek! Dit verschijnsel is niet specifiek voor Nederland, maar doet zich in zekere mate ook voor in andere landen die al geruime tijd hooggeïndustrialiseerd zijn. Gezien het tegelijkertijd optreden van zowel inflatie als werkeloosheid, is het niet waarschijnlijk dat we hier met een recessie van het klassieke type hebben te doen. Het heeft er inderdaad de schijn van dat deze stagnatie eerder een groeiverzadiging genoemd kan worden.
Al deze symptomen zijn, ook als ze doorzetten, een uiterst mager begin van een omwenteling die onvermijdelijk lijkt. Essentieel is dat uit het menselijk gedragspatroon een geringere affektie naar voren zal komen tot materiële zaken. Dit staat economisch handelen overigens niet in het minst in de weg, zoals veelvuldig gesuggereerd wordt. Economie draait niet om materiële zaken, maar om behoeftebevrediging en een daarvoor te brengen offer. Het doet niet terzake van welke aard de behoeftebevrediging is. De preferentie van de consument zal zich dienen te verschuiven naar niet-materiële behoeftebevrediging; dat zou een belangrijke stap zijn in de richting van een wereldmodel dat zich op aanvaardbare waarden stabiliseert.
Het geheel overziend, blijkt er een immense uitdaging voor ons te liggen. De huidige groeitrends zullen doorbroken moeten worden, doelstellingen en waarden van de mens moeten daarmee veranderen. Het is geen kwestie meer van links tegen rechts, van kapitalistische of communistische strukturen, het is een universele kwestie van allen voor het bestaan.
Wie niet de eerste stap wil zetten op weg naar een crisis van onafzienbare omvang, moet beginnen met het rapport van de Club van Rome te lezen; alleen niet voor het slapen gaan.

Paul Postma

Notities van een lezer

Er is zojuist een nummer van het tijdschrift **Civis Mundi** verschenen, waarvan de gehele inhoud bestaat uit een groot opstel van **Dr. C. W. Rietdijk,** getiteld: **De contrarevolutie tegen de rede.**
De redactie van dat tijdschrift heeft deze ruimte afgestaan omdat de auteur een betoog levert waarin hij allerlei verschijnselen die thans voor uiterst progressief en verfrissend doorgaan, plaatst in een reeks van symptomen waarin ook nazisme, fascisme en reactie voorkomen. De schrijver gaat uit van de norm der verlichtingsfilosofie van vooruitgang en radicaliteit, die in de 18e eeuw werd geformuleerd.
We kenden Dr. Rietdijk al van een paar nogal opvallende publikaties uit de zestiger jaren, onder andere: *Een filosofie van het cybernetisch-biochemisch tijdperk.*
In dit grote opstel — dat zonder twijfel wel enig opzien zal baren — doet hij een geweldige aanval op een aantal verschijnselen en bewegingen die gewoonlijk *niet* van reactionaire trekken worden beschuldigd, integendeel! Op één rij worden gezet: het fascisme, het existentialisme, de taal-analytische filosofie, Pinter, Osborne, Albee, Remco Campert, J. Fermin Vogelaar, Gerrit Kouwenaar, de onderwijsvernieuwing, de spellingsvereenvoudigers, de maatschappelijk radicalen (new left), E. Tellegen en vele anderen — waaronder merkwaardigerwijze ook onze Henk Bonger met een citaat voorkomt.
Het is een wel logisch gecomponeerd essay, maar zijn geschrijf klinkt als het bonkeren van een molensteen over ijzeren staven. Ik had nu en dan grote moeite om een zin te begrijpen bij eerste lezing, en dat kwam dan niet door de complicaties van de zinsbouw, de moeilijkheid van de redenering. Rietdijk schrijft afschuwelijk Nederlands. Het is de taal van iemand die vermoedelijk van nature en ook door opleiding niet bestemd was tot vormgeving van gedachten in gestyleerde taal. Het is de schriftuur van een bèta-man die een rapport moet schrijven voor zijn hoofddirectie over een slechtgeorganiseerd bijkantoor. Hij kort alle mogelijke woorden ontelbare keren — ook overbodig — af in letters met punten erachter. Hij laat bij meer opeenvolgende zelfstandige naamwoorden de daarbijbehorende lidwoorden weg. Ik schrijf zonder zoeken één zin over, die weer andere euvels vertoont, en ik daag iedereen uit die zin meteen te begrijpen: „De vraag waarom het gaat is echter of de 'niet rationele' menselijke uitingen en hoedanigheden nog 'irrationeel', wetenschappelijk onverklaarbaar, zullen blijven of schijnen wanneer een blauwdruk van de mens, 'atoom voor atoom', mèt mijnentwege een gedetailleerd patroon van 'astrale' of 'niet-materiële' componenten, krachten of andere entiteiten die bij zijn functioneren maar een rol zouden kunnen spelen, voor de geïnformeerde en geïnstrumenteerde deskundige op tafel ligt". (t.a.p. 142).
Het betoog zelf bevat overigens een aantal scherpzinnige ontledingen van tijdsverschijnselen. Er worden evenwel verschillende zaken van ongelijke betekenis en waarde op één hoop geveegd. Boeiende en symptomatische bewegingen, die de strijd die zich onze cultuur voltrekt op hoog niveau illustreren en elementen bevatten zonder welke een nieuwe beschaving zich niet zal ontplooien, worden even knarsend vermalen als andere maar ondergeschikte en banale verschijnselen van malligheid waarvan onze tijd natuurlijk ook vervuld is.
De auteur spant zich in een aantal huidige bewegingen op sociaal, filosofisch,

natuurwetenschappelijk, literair en pedagogisch gebied te belichten en aan te tonen dat zij — in schijn revolutionair — in feite reactionair zijn, doordat zij de verlichtingsidee, het rationalisme, verzaken of zelfs verwerpen, en ten prooi zijn aan de gemakzuchtige mentaliteit van de consumptiemaatschappij.
Naar mijn overtuiging faalt het stuk, dat in zijn uitgangspunt mijn sympathie heeft, doordat dr. Rietdijk in zijn aanvankelijke normstelling zich niet gerealiseerd heeft dat hij zich de weg afsloot voor een kritiek op de consumptiementaliteit. Hij formuleert als enig aanvaardbaar moreel beginsel: *optimaliseer het geluk (de mensbevrediging) van levende wezens.* Met deze norm is geen kritiek mogelijk op gemakzucht, op corruptie, op conservatisme, op opportunisme, op mystiek. Geluk is geen norm. Geluk moet getoetst worden aan een norm.
Met zijn goede bedoelingen — orde te scheppen in ogenschijnlijk differente verschijnselen — is Rietdijk geblokkeerd door zijn uiterst gering begrip van wat feitelijk de erfenis van het achttiende-eeuwse rationalisme is: besef voor het gevaar van een fundering van de moraal in enigerlei nut.

Van een heel andere kant beschouwt **dr. A. C. Zijderveld** onze huidige cultuur, met zijn boek: **Sociologie van de zotheid** (Meppel, 1971). Hij heeft in dit geschrift een breed onderzoek ingesteld, historisch georiënteerd, naar de maatschappelijke functie van de humor — en komt dan geleidelijk tot de conclusie dat het verschralen en verdwijnen van de humor duidt op een dreigende apocalyptische toekomst. Hij citeert Peter L. Berger: „Het niet in staat zijn te lachen is uiteindelijk een teken van de onmacht menselijk te zijn" — en gaat dan zelf verder met wat de maxime van dit boek genoemd mag worden: „Inderdaad, een radicaal die niet lachen kan, heeft — of hij nu politiek links dan wel rechts staat — steeds de potentie van een moordenaar in zich".
Men kan daar natuurlijk van alles tegen aanvoeren. Lenin moet eens gezegd hebben: het leven van een revolutionair is als dat van een dode met vakantie, en ik geloof niet dat hij bedoelde te zeggen dat die dode zich daarop derhalve kon verkneuteren.
Het is een nogal makkelijk en gewilde redenering: bewaar je gevoel voor humor — maar zij gaat uit van de beveiligde veronderstelling dat er altijd wel wat genoegelijks overblijft, òf zij roept op tot het beruchte escapisme in de humor, dat alle machteloze minderheden zo heeft gekenmerkt.
Onder bepaalde omstandigheden kan radicalisme méér moeten zijn dan een intellectuele keuze en onder bepaalde omstandigheden is de omschrijving „moordenaar" een te grove en te gemakkelijke diskwalificatie van onontkoombaar geweld.

In Amerika heerst in zekere zin een rage in boeken over verbetering van **sexuele technieken,** waarvan wij veertig jaar geleden in Th. v. d. Velde hier te lande een pionier hebben gehad. Ik heb gezien: eerst een boek voor de sexueel gevoelige vrouw, toen één voor de sexueel gevoelige man, daarna een verhaal voor het sexueel gevoelige paar. En toen nog iets van andere aard, over een paar dat moeilijkheden had en in enkele weken in de kliniek van **Masters en Johnson** van alle sores bevrijd werd.
De drie eerstgenoemde boeken geven heel persoonlijk een diepgaande reeks van trucs en oefeningen om een „ander mens" te worden, een volmaakte partner. Het laatste levert meer de toespitsing op één probleemgeval.
Ik herinner mij hoe Menno ter Braak in de dertiger jaren, met alle begrip voor de zin van voorlichting en verbreking van taboes, een geweldige aanval deed op „Het Volkomen Huwelijk" en „De Overwinning van echtelijke afkeer" van Th. van de Velde, die hij noemde „het subtiele balancement tussen apostel en gymnastiekleraar". Hij schreef: „Het mensdom begeert verlossing van zijn onvolkomenheden, maar wil die verlossing in de vorm van een aangename volkomen toekomst; het wil niet horen, dat de liefde *het* avontuur der onvolkomenheid is, maar het wil verbetering in de verhouding

der geslachten . . . Het streven naar geluk, dat op zichzelf iets heel gewoons en aanvaardbaars is, wordt in geschriften als deze handboeken het publiek voorgehouden als enige levensvervulling; niet: het geluk komt voort uit de aanvaarding van de levenspraktijk, maar: de levensaanvaarding moet voortkomen uit een (beloofd, maar uiteraard nooit verwerkelijkt) geluk. Op deze manier zetten de huwelijksmakelaars à la Van de Velde het probleem der moraal en ergo ook des huwelijks op zijn kop". (Man tegen man, Brussel 1931).
Deze redeneringen gelden ook voor die Amerikaanse boeken. Natuurlijk is elke verheldering, voorlichting op sexueel gebied zinrijk — maar de teneur blijft die welke Ter Braak verwierp: de omkering van de problematiek als regel. Mevrouw kan een atlete worden waar meneer enige weken van ondersteboven is — een welbehagelijk gevoel in het leven is een eventueel *begeleidingsverschijnsel* van een leven dat als geheel een zinvolle inhoud heeft en daarbij eventueel een hoeveelheid ongeluk op de koop toe neemt.
In het boek van Masters en Johnson komt dit eigenlijk het duidelijkst aan het licht. Een echtpaar, waarvan de man aan secundaire impotentie lijdt wordt in enkele weken weer op de rails gezet. Het is onbetwijfelbaar, dat er een proces van subtiele belazerderij aan hen wordt voltrokken. Dat doet natuurlijk iedere arts herhaaldelijk — maar hij gaat er geen apologie over schrijven.

De Parijse uitgeverij Anthropos heeft nu het verzamelde werk van **Jean Meslier** (1664-1729) met het derde deel volledig tot stand gebracht. Deze curieuze pastoor die leefde omstreeks de wending van de 17e naar de 18e eeuw staat in de geschiedenis bekend door zijn nagelaten boek „Mémoire des pensées et des sentiments", aanvankelijk genaamd: „Le Testament de Jean Meslier".
Gedurende veertig jaar was Meslier pastoor geweest in een parochie in de omgeving van de Ardennes, in Etrépigny. Er waren wel eens kleine conflicten — maar niets kon doen verwachten wat hij na zijn dood bleek te hebben geschreven: een dodelijke afrekening met de kerk en de maatschappij van zijn dagen.
Wat nu voor ons ligt is zijn hoofdwerk, de „Memoire", enkele grote brieven en zijn „Anti-Fénelon" een doorlopend commentaar op het werk van Fénelon: „Démonstration de l'Existence de Dieu" en „Réflexions sur l'athéisme".
Het is een goed verantwoorde, wetenschappelijke editie en zij die belangstelling hebben voor de 18e eeuw, het rationalisme, de Aufklärung zullen hier een prachtig voorbeeld van bevrijdend denken vinden.

Een goed advies voor de vakantie: de uitgever Geert van Oorschot heeft een nieuw deel toegevoegd aan de grandioze editie der Russen: **De Familie Golowljow,** door **M. E. Saltykow,** in voortreffelijk Nederlands van Eva van Santen.
Het is een prachtige familieroman, spelend omstreeks even voorbij het midden van de vorige eeuw. De ondergang van drie generaties wordt in snel tempo beschreven, door het verhaal te vertellen van een man, Porfiri Wladimirytsj, die tenslotte al het familiebezit vergaart, maar daar geen gebruik van maakt in een volmaakt zinloos bestaan.
Een mooie zin: „Hij wist dat *niets* hem zou kunnen overvallen, dat *niets* hem zou kunnen dwingen een concessie te doen aan de vloed van lege en beschimmelde aforismen, die hem van hoofd tot voeten overspoelde. Vreugde, verdriet, haat en liefde bestonden niet voor hem".

Ik signaleer hier ook dat er van **Georg Christoph Lichtenberg** (1742-1799) het verzamelde werk aan het verschijnen is in het Carl Hanser Verlag in München. Er zijn drie delen verschenen: I en II, de zogenaamde **Sudelbücher** — de aantekeningen, de aforismen — en IV de **Briefe.** Er zal nog een Kommentarband op de aforismen verschijnen en een derde deel, waarin opstellen van allerlei aard.
Lichtenberg is één van de grootste en scherpzinnigste moralisten van alle tijden. Bij hem is de dagboekaantekening gecultiveerd tot een directe gedachte, nog niet doodgestileerd tot de soms prachtige

nietszeggendheden van sommige Fransen uit de 18e eeuw. Eén citaat: „Ik wou dat ik alles ontwennen kon, dat ik opnieuw kon zien, opnieuw kon horen, opnieuw kon voelen. De gewoonte bederft onze filosofie".
Voor zijn werk geldt wat Lichtenberg eens ten opzichte van een boek van een collega zei: „Wie twee broeken heeft — maak er één te gelde en schaf u dit boek aan".

Het nieuwste boek van **Gerard van het Reve, De taal der liefde,** heeft mij sterk geboeid. Ik vind het zijn beste boek. Zó heeft hij nog nooit geschreven. Er is minder woestheid in, minder overdrevenheid en eigenlijk ook vrijwel geen *feitelijke* agressie.
De bouw van dit boek, dat één groot liefdesverhaal is, welft zich rondom een reeks brieven aan een kunstbroeder, waarin zin, bedoeling en avontuur van dit boek zelf wordt besproken.
In wezen is dit boek, dat realistisch is als bij mijn weten nog geen enkel boek in onze taal, een allegorie. Ergens zegt hij in een brief in dit boek, dat hij meent doorgestoten te zijn naar iets heel nieuws — en dat beaam ik wel. Hij gaat in dit verhaal dóór een werkelijkheid heen om op een nieuwe werkelijkheid te stuiten, waar hij ook weer doorheen gaat. Terwijl je leest wat hij vertelt word je je ineens bewust dat het helemaal niet gáát om dat verhaal, maar dat hij een geweldige wanhoop oproept — en dan weer werkt dit zozeer door dat er een sfeer ontstaat waarin een oplossing der tegenheden begint te dagen.
In dit boek heb ik me ook het minst „getild" gevoeld, zoals Amsterdammers zeggen. Feitelijk laat hij zijn roomskatholicisme vallen, en zijn hele schrijverschap wordt veel duidelijker. Eén citaat weer: „Ik kleedde mij aan en opende de gordijnen. De gehele hemel was nu betrokken. Misschien zou het spoedig gaan motregenen. Ik begaf mij naar het raam aan de achterzijde, en keek naar buiten. In de vensterbanken van een zeer verwaarloosd, oud huis hurkten enige duiven, boven een waranda die op onverklaarbare wijze vol stond met verweerd huisraad. Beneden, in de ruimte tussen de vier straten van het huizenblok, bevond zich vrijwel nergens meer iets dat op een tuin geleek, maar was alles volgebouwd met loodsen en werkplaatsjes waarop ondanks het lauwe weer nijver rokende, stinkende eternieten schoorsteentjes. Op de platte grinddaken lagen enkele halfverteerde plestik voetballen en hier en daar een kennelijk uit de omringende huizen naar beneden geslingerde fietsband. Verder zag men slechts grauw, bijna zwart geworden dakgrind dat soms, op verzakte gedeelten, onder water stond. Ik vroeg mij af, wat erger was: arbeider of kleine zelfstandige, maar kon niet tot een slotsom komen". (32).

Het is nu vakantie en ik kan U nog één goed advies geven voor een verrukkelijk boek. **Pierre H. Dubois,** de literaire redakteur van Het Vaderland heeft enkele maanden geleden een boek uitgegeven: **Schrijvers in hun landschap.** Daarin beschrijft hij zwerftochten door de Franse literatuur, door verslag te doen van een aantal reizen langs de geboortestreken van befaamde auteurs: onder meer Guy de Maupassant, Gustave Flaubert, Victor Hugo, André Gide, Ernest Renan, Rabelais, Honoré de Balzac, Anatole France, Diderot, Rousseau, Voltaire en Stendhal.
Het is een verademing een boek in handen te hebben dat echt een boek is, een stuk vakwerk van fijn verzorgde taal, smaakvol arrangement, fraai papier en drukwerk, goed-gekozen illustraties en behoorlijk bindwerk.
Pierre Dubois heeft jarenlang door Frankrijk gereisd, door die schitterende, gevarieerde landschappen waar de geschiedenis van een grote Europese cultuur zichtbaar is want onderhouden wordt. Behalve een voortreffelijk verhaal van een boeiend land is het boek ook een helder en leesbaar betoog over een beschaving.
In zijn opstel over Ernest Renan, de sterke anti-klerikale auteur uit de vorige eeuw, beschrijft hij het landschap van Bretagne, waar Renan in het oude havenstadje Tréguier werd geboren.
„Neem bij voorbeeld het klimaat, de luchten van Bretagne: een zachte lucht, vochtig en bleek blauw, vaker nog grijs,

de fijne, haast onzichtbare stof van water waarin de vormen vervloeien en kleurloos worden, en dan ineens een ijskoude wind, vergezeld van heftige stormstoten. Iets overeenkomstigs treft men aan in het proza van Renan: de verfijnde nuance, de tedere en vluchtige ontroering tussen traan en glimlach, iets mysterieus en dan ineens weer hartstochtelijks. Er is een relatie tussen Renans stijl en het wezen van Bretagne. En het gaat dieper; de veranderlijkheid van visie, subtiele en ontwijkende distinguo's, de plotselinge omwegen in het denken maar ook de verbinding van een uiterst delicate en beweeglijke gevoeligheid met een vitale energie die elk praktisch nut terzijde laat om zich volkomen toe te leggen op een activiteit van de geest. Er zijn andere curieuze aspecten, zoals een zekere onafhankelijkheid van de religieuze idee — iets dat ook door Renan zelf is opgemerkt. De Breton is gelovig, praktizerend, trouw aan zijn heiligen en aan de oude populaire riten van zijn katholicisme; maar hij is weinig onderworpen aan de priesters. Hij gaat naar de mis, maar hij stemt 'rood'. Zijn religie is voor hem geen keten en geen onderwerping".

P. Spigt

HUMANISTISCHE STICHTING SOCRATES

De Stichting is in het leven geroepen

- om de doordenking van de wetenschappelijke en culturele achtergrond van het moderne humanisme te bevorderen,
- om de mogelijkheden te scheppen voor een uitwisseling van gedachten omtrent de fundamentele vragen waarvoor het humanisme geplaatst wordt,
- Om door publikaties op wetenschappelijk niveau het moderne humanisme te verdiepen en te verbreiden.

Vormen van deelneming:

a. donatie van tenminste *f* 25,— per jaar ter ondersteuning van de bijzondere leerstoelen,
b. contributie van tenminste *f* 10,— per jaar.

Donateurs worden tevens als contribuanten beschouwd.

De stichting geeft uit

rekenschap

driemaandelijks tijdschrift voor wetenschap en cultuur, onder redactie van prof. dr. J. C. BRANDT CORSTIUS, prof. dr. H. FREUDENTHAL, mr. M. KNAP, P. KRUG, prof. dr. J. P. VAN PRAAG, prof. dr. B. W. SCHAPER, P. SPIGT, dr. A. J. WICHERS.

Het abonnement loopt van 1 januari t/m 31 december. Abonnementsprijs *f* 15,—; losse nummers *f* 3,90.

Het adres van de Stichting Socrates en van de redactie en administratie van Rekenschap:
Oudegracht 152 - Postbus 114 - Utrecht. Telefoon (030) 24641.

Voor betalingen van donaties, contributies en abonnementsgelden giro 58.22.93 t.n.v. de Humanistische Stichting Socrates.